

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Sophie Bollen (hoofdreductie)
Barbara Bulckaert (eindreductie)
Renate Klinkenberg
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Esmeralda Tijhoff
Sara Tilstra (eindreductie)
Hilde Timmerman

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.gendergeschiedenis.nl.

Voor privé-persoon bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €22,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code). Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Renée Nip (secretaris)
secretaris@gendergeschiedenis.nl
Jasmijn van Mil (penningmeester)
penningmeestervvg@gmail.com
Evelien Rijsbosch (IIAV)
ERijsbosch@aletta.nu
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Els Flour
E.Flour@amazona.be
Maaike Messelink
maaikemesselink@gmail.com

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis (www.aletta.nu)

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media
Zet & Print, Naarden

Druk: AM-groep, Hoofddorp

Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: Ostarbeiterinnen aan het werk op een boerderij te Winsen in Duitsland.
Bron: Memorial te Moskou, foto 43592
Ekaterina Vladimirovna Antimonik,
niet gedateerd.

In dit nummer

/ Biografie /

- 3 Mencia de Mendoza –
“*Heroïna* de Nassauwen”
Matty Klatter

/ Organisaties /

- 9 Multiculturalisering in de vrouwen-
hulpverlening (1981-1992)
Marijke Naezer

/ Oorlogsherinnering /

- 15 Gewezen *Ostarbeiterinnen* in België
Machteld Venken

/ Eerste Wereldoorlog /

- 21 Hoe na 1918 Duits-Belgische vrouwen
van kamp konden wisselen
Frank Caestecker en Toon Vrints

/ Genderview /

- 25 De kritische sympathie van
Barbara Caine
Esmeralda Tijhoff

/ Recensie /

- 28 Oral history in de praktijk: over de
opkomst en ondergang van Dolle Mina
Jasmijn van Mil

/ Onder de loep /

- 29 Emigratie/immigratie
Els Flour

/ VVG /

- 30 Berichten van het bestuur
31 / Service en boeken /

Onder historicae

Nieuwe Verhalen

Ruim dertig jaar geleden stelde de Franse filosoof Jean-François Lyotard vast dat de Grote Verhalen in de wetenschap plaats hadden gemaakt voor een meer fragmentarische en diverse manier van wetenschapsbeoefening. Totaliserende theorieën werden door de postmoderne wetenschappers afgewezen of op zijn minst met veel zin voor nuance bekeken. In de geschiedwetenschap boden diverse deeldisciplines – waaronder gendergeschiedenis – een alternatieve lezing van de mainstreamgeschiedenis. De laatste dertig jaar wisten die nieuwe ‘kleine’ verhalen van vrouwen, homoseksuelen, arbeiders, jongeren en zelfs dieren zich – al was het dan niet zonder slag of stoot – een plaats te verwerven binnen de geschiedwetenschap. Historici kregen zo ook oog voor de geschiedenis van de migratie en de historische constructies van natievorming en etnisch-culturele identiteiten.

In dit themanummer combineren onderzoekers een genderperspectief met een onderwerp waarin migratie en/of etnisch-culturele identiteit centraal staat. Matty Klatter schetst het levensverhaal van de adellijke en kosmopolitische huwelijksmigrante Mencia de Mendoza die haar Spaanse sporen naliet in Breda. Marijke Naezer beschrijft hoe binnen de vrouwenhulpverleningsorganisatie De Maan bepaalde vooronderstellingen over gekleurde medewerkers een volwaardige diversiteitswerking in de weg te stonden. In een artikel over voormalige Belgische onderdanen die gehuwd waren met een Duitser, tonen Frank Caestecker en Toon Vrints dat conflictsituaties – in dit geval de Eerste Wereldoorlog – vrouwen dwingen zich te positioneren in een bepaalde identiteit, die in dit geval ook samenviel met nationaliteit. Dat deze identiteit zelfs tijdens één mensenleven verschillende vormen kan aannemen omdat de internationale context verandert, blijkt uit het artikel van Machteld Venken over *Ostarbeiterinnen*.

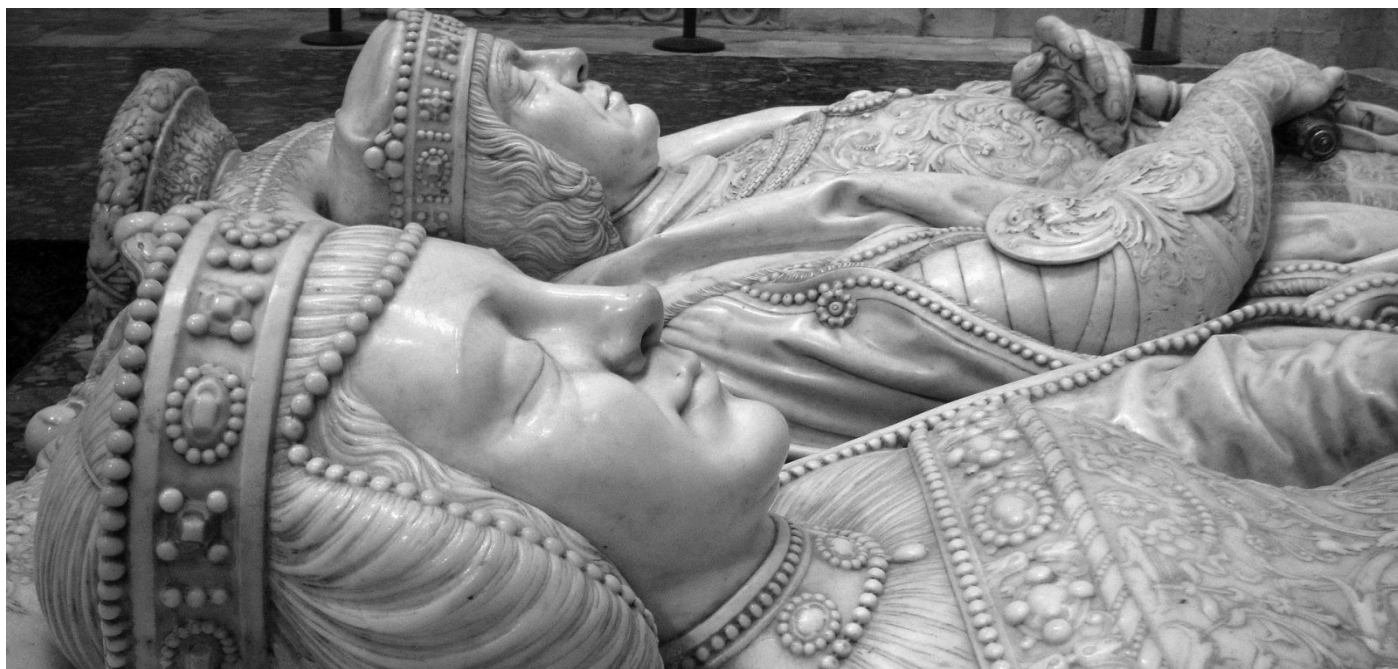
Hoewel dit nummer slechts een verkenning is van het thema, komt uit de artikels sterk naar voren dat zowel gender als etnisch-culturele identiteit – en dus ook de combinatie van beiden – constructies zijn die hetzij van bovenaf of door de ‘ontvangende’ samenleving, maar ook door de subjecten zelf op dynamische – en dus veranderende – wijze worden ingevuld. Een vaststelling die in fel contrast staat met het discours van een deel van de huidige politieke elite in Nederland en België, waar nationale identiteit en etnische-culturele ‘eigenheid’ worden gepresenteerd als statische gegevens zonder historische wortels. De Grote Politieke Verhalen van vroeger beoogden inclusie door onder meer solidariteit na te streven maar boetten sinds de jaren 1970 aan wervingskracht in ten voordele van het ‘identiteitsdenken’ in etnisch-culturele en religieuze termen (en dit is beslist geen louter westers fenomeen). Dit nieuwe verhaal biedt zekerheid en houvast in deze postmodernistische tijden van ontzuijing, globalisering en de daarmee samengaande verwarring en collectieve identiteitscrisis door gebruik te maken van systematische exclusie, polarisatie en negatieve definiëring. Het ‘wij’ wordt tegenover de ‘ander’ geplaatst met weinig zin voor historische nuancering. Misschien zouden politici wat meer geschiedenis moeten lezen. Tip voor wie zich geroepen voelt om enkele van deze mensen een alternatief perspectief aan te bieden voor hun eenzijdige discours: er staat een cadeaubon voor *Historica* op pagina 24.

Sophie Bollen,
hoofdreductrice *Historica*

Spaanse gravin van Nassau tussen geleerden en kunstenaars, 1508-1554

Mencia de Mendoza

“Heroïna de Nassauwen”

Bron: <http://lh4.egghit.com/>

Detail van de graftombe van Mencia de Mendoza en haar tweede echtgenoot Ferdinand van Aragon, Dominicanerkerk in Valencia.

Op 28 juni 1536 schreef Erasmus (1467-1536) vanuit zijn verblijfplaats Bazel zijn laatste brief aan zijn vriend de Leuvense geleerde Conrad Goclenius. Hierin liet hij weten dat hij de “heroïna de Nassauwen” graag wilde bedanken voor haar bemiddeling ten gunste van Goclenius, waardoor deze een Antwerpse prebende (financiële ondersteuning) had gekregen. Erasmus wist echter niet waar zij verbleef en voordat deze informatie hem had kunnen bereiken overleed hij op 12 juli 1536.¹

/ Matty Klatter /

Wie is deze Nassause heldin die niemand minder dan de beroemde humanist in zijn laatste brief aan Goclenius wilde bedanken? Wat weten we over deze weldoenster van Erasmus' beschermeling en de erudiete prinses die volgens de Spaanse filosoof en lofredenaar Matoran zoveel schatten van kennis uit de Nederlanden naar Spanje had gebracht, getuige zijn uitspraak “Welke prinses beoefende met meer vrucht de Griekse en Latijnse letterkunde”?

Wie bracht er zulke verborgen schatten van kennis uit de Nederlanden naar Spanje toen ze na de dood van haar echtgenoot daar terugkeerde?² Haar naam is Mencía de Mendoza, markiezin van Zenete en gravin van Nassau. Zij maakte naam als beoefenaar en beschermvrouw van wetenschap en kunst en gold als een van de geleerdste vrouwen van haar tijd. Mencía was de derde echtgenote van graaf Hendrik III van Nassau (1483-1538), heer van Breda en stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en Gelre. Hij was een invloedrijk staatsman en veldheer in de Bourgondische Nederlanden.

Voor Mencía's jaren in de Nederlanden (1530-38), is vooral haar verblijf in Breda opmerkelijk door haar actieve rol in de bevordering van wetenschappen en renaissancekunst en door haar contacten met de humanist Juan Luis Vives. Omringd door geleerden en kunstenaars onderhield deze intelligente en kunstlievende Spaanse markiezin nauwe contacten met kringen rond het door Erasmus gesteunde Drietalen College in Leuven,³ waar het humanisme een grote bloei doormaakte. In Breda stelde zij een renaissancehofhouding samen die een ontmoetingsplaats werd voor geleerden als Vives, Guillaume Budé, Martin de Oropesa,

Gilles de Busleyden, en schilders als Jan van Scorel, Jan Gossaert, Bernard van Orley en vermoedelijk ook Jeroen Bosch. Zij wijdde er zich aan de studie van klassieke letteren en stelde een indrukwekkende bibliotheek en kunstcollectie samen. Mencía heeft er ook in belangrijke mate toe bijgedragen dat het kasteel in Breda in renaissancestijl werd verbouwd.

Hieronder volgt een portret van deze bijzondere Nassaugravine, dat een beeld wil geven van haar mecenaat en van de rol die kennis en kunst in haar leven speelden. Ook zal haar relatie tot Erasmus hierbij aan de orde komen.

Jeugd in Valencia

Mencía de Mendoza was de oudste van drie dochters van Rodrigo de Mendoza, eerste markies van Zenete (bij Granada), stadhouder van Valencia en Maria de Fonseca y Toledo. Zij stamde uit een oud en roemrijk Castiliaans geslacht; haar familie stond bekend als beschermers van kunsten en wetenschappen en zij onderhielden nauwe betrekkingen met het Spaanse hof. Mencía groeide op in het humanistische⁴ hofmilieu van Valencia dat sterk beïnvloed was door de Italiaanse renaissance. In het klimaat van die tijd was het ‘bon ton’ om >>

Wie was Mencía de Mendoza?

1508	in Jadraque (ten oosten van Madrid) geboren als Mencía de Mendoza y Fonseca, markiezin van Zenete, dochter van Rodrigo de Mendoza (1464-1523), markies van Zenete en Maria de Fonseca y Toledo (gest.1521)
1523	erft titel en fortuin van haar vader na diens dood
1524	trouwt in Burgos met Hendrik III van Nassau (1483-1538), heer van Breda, stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en Gelre; uit dit huwelijk werd een zoon geboren die kort na de geboorte overleed
1524-1529	verblijf aan het Spaanse hof
1530-1538	verblijf in de Nederlanden, afwisselend in Breda en Brussel
1533	woont intrede bij van René van Chalon (1519-1544) als vorst van het prinsdom Orange
1538	Hendrik III van Nassau sterft te Breda
1539	terugkeer naar Spanje
1540	hertrouwt met Ferdinand van Aragón, prins van Napels, hertog van Calabrië, onderkoning van Valencia (gest. 1550).
1554	sterft te Valencia

aristocratische meisjes een goede klassieke opvoeding te geven. Mencía kreeg privéles in letterkunde en klassieke talen. Zij toonde bijzondere belangstelling voor de opkomende humanistische ideeën en onderscheidde zich al op jonge leeftijd door haar kennis van het Latijn. Ook leerde zij Grieks en Hebreeuws en las klassieke werken van Plato, Seneca en Cicero, maar ook auteurs als Dante en Petrarca en zestiende-eeuwse Spaanse auteurs. Het humanistische milieu waarin zij opgroeide, versterkte haar intellectuele ambitie.

De Valenciaanse hoogleraar Juan Gonzáles was vol lof over Mencía's kennis en studieijver. Ook de pedagoog Juan Luis Vives (1492-1540), een befaamde geleerde en vriend van Erasmus, preeft de vijftienjarige doña Mencía de Mendoza in zijn *De institutione feminae christianae* (Over de opvoeding van de christelijke vrouw, 1524) om haar kennis van de klas-

sieke talen en noemde haar een belofte van wijsheid en roem.⁵

Mencía's moeder stierf toen zij dertien jaar oud was, haar vader stierf twee jaar later. Zo erfde zij in 1523 als adellijke dochter de titel van markiezin en het aanzienlijke familiefortuin.

Huwelijk

Na de dood van haar vader in 1523 werd de zestienjarige Mencía door Karel V⁶ uitgehuwelijkt aan zijn naaste adviseur en vertrouwensman, graaf Hendrik III van Nassau, die van 1522 tot 1529 als Karels opperkamerheer aan het Spaanse hof verbleef en een belangrijke rol speelde in het Habsburgse imperium van Karel V. De 41-jarige weduwnaar van Claudia van Chalon (1498-1521), prinses van Oranje, vond in Mencía een nieuwe huwelijkspartner. Door haar fabelachtige rijkdom was zij een interessante huwelijkspartij en doordat Mencía zo rijk was wilde de keizer haar niet uithuwelijken aan een Spaanse grande uit vrees dat de invloedrijke Spaanse aristocratie te veel macht zou krijgen. Dankzij de protectie van 'huwelijksmakelaar' keizer Karel won Hendrik haar hand. De vijftienjarige Mencía leek zich hierin te schikken, hoewel zij zich niet al te toeschietelijk toonde: zo duurde het geruime tijd voordat zij gehoor gaf aan de herhaalde verzoeken van de keizer naar Burgos te komen voor de huwelijksvoltrekking.

Karel stelde een jaargeld ter beschikking dat aan Mencía zou worden uitgekeerd als zij haar man zou overleven. Hij deed dit omdat de bruidegom zijn enige zoon uit zijn vorige huwelijk, René van Chalon (1519-1544), niet wilde benadelen, en zijn nieuwe bruid daarom geen weduwegoed kon toekennen. Aan de vooravond van zijn trouwdag beschreef Hendrik in een brief aan zijn broer Willem de Rijke⁷ Mencía als 'redlich hübsch'. Deze beschouwde de verbintenis met de schatrijke Spaanse markiezin als een zeer voordelige partij voor de Nassaus en wenste zijn broer van harte geluk met zijn voorgenomen huwelijk.⁸ Op 30 juni 1524 werd in Burgos de bruiloft gevierd met feestelijke riddertoernooien, sport- en andere evenementen waaraan ook de keizer actief deelnam. Karels zuster Eleonora, toentertijd koningin van Portugal, trad op als huwelijksgetuige voor Mencía.

De verbintenis van Mencía de Mendoza met Hendrik van Nassau is bijzonder omdat het het enige huwelijk tussen de Spaanse en Nederlandse adel is dat Karel V heeft gearrangeerd. Hiermee negeerde hij openlijk de wens van de tweede hertog van Alva, die uit was op een huwelijk tussen Mencía en zijn kleinzoon, de derde hertog van Alva en van 1567 tot 1573 landvoogd der Nederlanden. Beducht voor de machtige Spaanse adel gaf de keizer de voorkeur aan een verbintenis met een edelman uit de Lage Landen. De hertog van Alva schijnt woedend geweest te zijn over deze bejegening, en volgens Mencía's biograaf Vosters kan deze kwestie een voedingsbodem hebben gecreëerd voor de aversie van de hertogen van Alva voor alles wat met de Nederlanden en de

Nassaus te maken had.⁹

Uit het huwelijk van Mencía en Hendrik werd in maart 1527 een zoon geboren, die kort na de geboorte overleed.

Een renaissancehofhouding in Breda

Na hun huwelijk verbleven Mencía en Hendrik tot 1529 aan het kosmopolitische hof in Spanje, dat destijds afwisselend verbleef in Valladolid, Toledo, Burgos of Madrid. In juni 1527 woonde Mencía de doop bij van Karels oudste zoon, de latere Filips II. De hofnar Francesillo de Zúñiga schepte er in zijn hofkroniek over op dat hij bij die gelegenheid meer juwelen droeg dan Mencía's echtgenoot, de markies van Zenete.

Doña Mencía voelde weinig voor het hofvermaak. Zij hield zich liever bezig met de studie van humanistische letteren en wetenschap en met dichtkunst. Ook correspondeerde ze in het

Portret van Mencía de Mendoza van de hand van Simon Bening.

Latijn met geleerde tijdgenoten en ontwikkelde belangstelling voor kunst. Zij speelde ook een bemiddelende rol bij de onderlinge conflicten tussen haar echtgenoot en de keizer.

In 1530 vertrokken Mencía en Hendrik naar de Nederlanden, waar zij afwisselend in het Nassaupaleis in Brussel en het kasteel in Breda¹⁰ resideerden. Ook in deze periode verkeerden zij onder de groten der aarde. Zo behoorden zij tot de hofkring van Maria van Hongarije (1505-1558), zuster van Karel V en vanaf 1531 landvoogdes der Nederlanden. In 1533 woonde Mencía en Hendrik de intrede van René van Chalon in het prinsdom Orange bij, waarbij ook de Franse koning Frans I en zijn echtgenote Eleonora aanwezig waren. Vanuit Orange

reisden zij in gezelschap van René door naar Spanje. In tranen namen Mencía en de Franse koningin afscheid van elkaar. We weten dit omdat van deze reis een handgeschreven verslag bewaard is gebleven, getiteld *Bref recueil de vouaige de Monseigneur Le Conte de Nassou devers l'empereur nostre Sire et passage par Bourgogne et France* (1533).¹¹

Vanaf 1535 woonden Mencía en Hendrik permanent in Breda en zij voerden daar een schitterende hofstaat. Reisverslagen en de na Mencía's dood opgemaakte inventaris van haar bezittingen geven een indruk van de kostbare inboedel van het Bredase slot, waaronder gouden tafelgerei, verluchte handschriften en een kunst- en penningkabinet dat ondermeer werken bevatte van befaamde schilders als Lucas Cranach, Jan Gossaert en Jeroen Bosch. Deze laatste behoorde tot de schilderskring die bescherming genoot van het grafelijk paar. Mencía, zo blijkt uit haar inventaris, bezat op zijn minst drie werken van Bosch, waaronder De Toren van Babel en Johannes de Evangelist. Ook bezat zij een kopie of het origineel van het triptiek De Hooiwagen, dat bij een schipbreuk verloren ging. Hendrik bezat de mogelijk in zijn opdracht gemaakte Tuin der Lusten, nu in het Prado in Madrid.¹² In 1560 werden er twee door Bosch geschilderde portretten uit Mencía's erfenis verkocht.

In 1532 was Jan Gossaert in Mencía de Mendoza's dienst. Deze schilder heeft zeker twee portretten van Hendrik vervaardigd en wellicht ook een pendant met Mencía's beeltenis.

Het huwelijk van Mencía en Hendrik lijkt harmonieus geweest te zijn. In brieven aan zijn broer Willem de Rijke spreekt Hendrik met hartelijkheid over zijn "liebe gemahel", al liet hij hem ook weten dat haar weelderige en intellectualistische levensstijl Mencía's aanzienlijke inkomen opslokte, "zudem hab ich nit einen phennig von aller meiner itzigen hausfrauen renten", zodat haar rijkdom hem geen voordeel bracht.

Het grafelijk paar gold als tolerant, deelde de liefde voor kunst en wetenschap en gaf een impuls aan het kunstzinnige en letterkundige leven aan het Bredase hof. Talrijke opdrachten werden gegeven aan schilders, architecten, boekverluchters en tapijtwevers, waaronder de befaamde reeks over de Nassause Genealogie, waarvoor Bernard van Orley de ontwerpen leverde. In Mencía's opdracht vervaardigde deze ook een vijftiental portretten van ondermeer Karel V, René van Chalon, Maria van Hongarije, twee prinsessen van Denemarken, hertoginnen van Gelre, graaf Engelbert van Nassau, Margaretha van Oostenrijk, Hendrik III en een drietal portretten van Mencía zelf.

Mencía zette haar studie van de klassieken voort. Zij las de *Ethica* van Aristoteles en had Griekse les van de humanistische geleerde Nicolaas Oláhús, secretaris en adviseur van Maria van Hongarije. Haar eigen secretaris, de humanist Martin de Oropesa, had Mencía uit Spanje meegenomen, waar hij moeilijkheden had gehad met de inquisitie. Hij vertaalde in haar opdracht de Pharsalia, een heldendicht van de

Spaanse dichter Lucanus, waarin Mencía's kennis van het Latijn en het Spaans werd geprezen. Onder haar leiding ontwikkelde het Bredase hof zich tot een intellectualistische renaissancehofhouding waaraan geleerden en kunstenaars verbonden waren. Evenals in Spanje onderhield zij contacten met vooraanstaande humanistische geleerden en in haar hofkring kwam een groot aantal wetenschappelijke en literaire publicaties tot stand. Tot het geleerden- en kunstenaarsnetwerk van Hendrik en Mencía behoorden Jan van Scorel, Jan Gos-

Portret van Hendrik III van Nassau-Breda door Jan Gossart, olie op doek, ca. 1516-1517.

saert, Bernard van Orley, Simon Bening en geleerden als Gilles de Busleyden, Guillaume Budé, Nicolaas Cleynaerts, de dichter Hessus, de rechtsgeleerde Thomas Lineus, Nicolaas Everardi, rector van de Leuvense hogeschool en Luis Vives. Laatstgenoemde had zich op uitnodiging van Mencía aan het Bredase hof verbonden (1537-39).¹³ De aanwezigheid van de Spaanse humanist in Breda trok de aandacht van Erasmus, al is er geen bewijs dat hij het hof bezocht heeft. Zo onderging Mencía ook de invloed van het Nederlandse humanisme, zodat later van haar getuigd kon worden dat zij schatten van kennis uit de Nederlanden naar Spanje had gebracht. Rond 1530 werd de armenzorg volgens Vives' richtlijnen gereorganiseerd. Het waren vooral zijn denkbeelden uit zijn geschrift "Secours van den armen" (1535) die Hendrik en Mencía in Breda trachtten te realiseren. Zo werd de armenzorg gecentraliseerd, een Raad voor Wezen (1535) gesticht, evenals een Aalmozenierskamer (1536) die gelden moest inzamelen en verdelen onder de armen.

Vanuit Breda stond zij in nauw contact met hoogleraren en studenten van het door Erasmus gesteunde Drietalencollege in Leuven, dat zij ook financieel steunde. Via Busleyden trachtte Mencía in contact te komen met Erasmus. Het was Mencía die ervoor zorgde dat een Ant-

werpse prebende werd toegekend aan Erasmus' vriend en beschermeling Conrad Goclenius die zij in Brussel had leren kennen. Dankzij haar interventie kon hij zijn onderwijs voortzetten. Eerder had hij in een schrijven aan de dichter Hessus zijn waardering al voor haar echtgenoot uitgesproken: "hij is de schone letteren welgezind en dus ook mij."¹⁴ Mencía had grote bewondering voor het werk van Erasmus. In haar nalatenschap bevond zich ondermeer een portret van Erasmus en een gravure naar Albrecht Dürer (1526) en twee penningen met zijn beeltenis (Quinten Metsys, 1519). Door het schenken van portretten en penningen onderhield Erasmus contact met zijn bewonderaars. Mogelijk is Mencía op deze wijze in bezit gekomen van haar Metsys-penning. Ook haar bibliotheek bevatte talrijke werken van de beroemde humanist,¹⁵ zoals de *Adagia*, *De Lof der Zotheid*, *Het Enchiridion* en *Het Christelijk Huwelijk*. Mencía bezat ook een groot aantal werken van historici, geografen, theologen, Italiaanse humanisten en kunsttheoretici als Vitruvius en Dürer.

Mencía was bevriend met vrouwen die evenals zijzelf Erasmus bewonderden en bekend stonden als intellectuele en belezen vrouwen zoals de landvoogdessen Margaretha van Oostenrijk, Maria van Hongarije en Germaine de Foix, weduwe van koning Ferdinand van Aragón. In haar hofkring kwam de Spaanse vertaling tot stand van Vives' boek *De institutione feminae christianae*.

Ook in Breda vestigde Mencía naam als beoefenaar van de klassieke letteren. Als humanist zette zij zich in voor een betere kennis van klassieke talen en vertaalde zelf werken uit de oudheid uit het Latijn en het Nederlands naar de Spaanse taal. Mencía trachtte zich te conformeren aan het renaissance-ideaal van de *uomo universale*: naast haar studie-ijver profileerde zij zich als kunstverzamelaar. Zij bespeelde de vihuela, een viersnarige gitaar. Als mecenas was zij nauw betrokken bij de stichting van diverse leerstoelen aan universiteiten in de Nederlanden (Leuven) en Spanje (Valencia, Toledo). Haar bibliotheek was een van de rijkste Spaanstalige collecties uit het midden van de zestiende eeuw.

Na haar dood stelde Mencía's erfgenaam Luis de Requenséns, een familie-vriend van de Mendoza's en van 1573 tot 1575 landvoogd der Nederlanden, een inventaris van haar bibliotheek samen en verwijderde de door de inquisitie verboden of verdachte boeken uit de collectie. In 1562 werden 74 verboden boeken uit haar nalatenschap aan de inquisitie in Valencia overhandigd, waaronder 11 werken van Erasmus.¹⁶ De Spaanse gravin van Nassau stond open voor nieuwe ideeën en toonde belangstelling voor het debat over onderwijs aan vrouwen. Zij heeft altijd getracht de denkbeelden na te volgen die haar leermeester en raadsman Vives hierover had ontwikkeld in zijn *De institutione feminae christianae*.

Zij bezat een tapijtenreeks met een feministisch thema die vervaardigd was als eerbetoon aan geleerde vrouwen en deel uitmaakte van de toenmalige discussie over de intellectuele ont- >>

wikkeling van vrouwen, een discussie die typerend was voor de renaissance en deel uitmaakte van de waardering die de vrouw in de humanistische wereld ondervond.

Renaissance(bouw)kunst in Breda

Het verleden van Breda is onlosmakelijk verbonden met Doña Mencía. Op 30 september 1530 hield zij haar *'entrée joyeuse'* (Blijde Intrede) in de Nassauhofstaat. Als vrouwe van Breda gaf Mencía niet alleen een impuls aan het culturele en geletterde leven, ook op de zestiende-eeuwse Bredase renaissancebouwkunst heeft zij haar stempel gedrukt. Mede onder haar invloed en leiding werd de middeleeuwse burcht verbouwd en verfraaid tot een modern renaissancepaleis naar model van het Mendoza familiekaasteel in La Calahorra (Granada). Het was een van de eerste renaissancepaleizen in de noordelijke Nederlanden en markeerde de groei in de positie van de Nassaus.

Mencía hechtte belang aan uiterlijk vertoon. Gewend aan de pracht en praal van haar Spaanse hoven was het ouderwetse Bredase slot, waaraan overigens door haar echtgenoot al heel wat verbouwd was, geen passend woonverblijf voor de jonge Spaanse markiezin van Nassau.

Samen met Hendrik nam zij de nieuwbouw van het kasteel in Breda energiek ter hand. Al in Spanje begon Mencía plannen te maken om haar toekomstige residentie in de Nederlanden volgens de nieuwste inzichten te verbouwen tot een paleis in Italiaanse renaissancestijl. In Valencia werden vloertegels van majolica besteld met Moorse oogmotieven in de Nassaukleuren blauw en geel.¹⁷ Rond 1960 werden op het terrein van de Koninklijke Militaire Academie, gebouwd op de fundamenten van het verloren gegane kasteel, de resten van Mencía's majolica tegelvloer met de oogmotieven gevonden en gerestaureerd. Ze maken nu deel uit van de collectie van het Bredase museum.

De luisterrijke binnenplaats van La Calahorra stond model voor de galerijen met rondbogen van de Bredase nieuwbouw in Spaanse platerescostijl. Het Bredase slot werd door de uit Bologna afkomstige schilder Thomas Vincidor verbouwd tot een paleis in renaissancestijl. Voor het binnenhof ontwierp de Italiaanse architect ondermeer een serie terracotta medaillons die beroemde Griekse en Romeinse helden voorstelden. De inspiratie hiervoor vormden de antieke munten uit de collecties van Mencía en Hendrik. Ook het slotpark de Valkenberg werd omgetoverd in een ware renaissanceceteruin. Onderzoek heeft uitgewezen dat Vincidor, een leerling van Raphael, ook verantwoordelijk was voor de in 1533 voltooide in goud en Nassaublauw uitgevoerde gewelfschildering van de Prinsenkapel in de Grote Kerk van Breda. Een deel van Mencía's schilderijencollectie die zij meegenomen had uit Spanje sierde het Bredase Nassauapaleis. Deze verzameling bestond grotendeels uit portretten van vrouwenfiguren waaronder 'Lucretia' van naar wordt aangenomen Lucas Cranach, panelen van vrouwen uit

Mencía's adellijke kennissenkring en van historische vrouwen en antieke godinnen.

Rond 1531 werd ter verfraaiing van het vernieuwde Bredase slot een serie van acht wandtapijten vervaardigd die bekend zijn geworden als de beroemde Nassause tapijten of de Nassause Genealogie. Ze waren een middel om pracht en praal ten toon te spreiden en maakten deel uit van de vorstelijke schat. Ooggetuigen hebben de bijzondere pracht van de luxueuze in goud- en zilverdraad uitgevoerde tapijtreeks beschreven, die de pronkstukken vormden van

gen in de achttiende eeuw verloren bij een brand op de Dillenburg. Wel zijn enkele ontwerptekeningen van Van Orley bewaard gebleven in de *Alte Pinakothek* in München, waaronder het ontwerp voor het laatste tapijt uit de reeks. Deze laat een graaf van Nassau zien met drie vrouwen. Hierop zijn zeer waarschijnlijk op grond van de drie afgebeelde vrouwen opdrachtgever Hendrik zelf met zijn drie echtgenotes Françoise van Savoye, Claudia van Chalon en Mencía de Mendoza weergegeven. De sterke gelijkenis van de afgebeel-

Detail van de gewelfschildering in de Prinsenkapel in de Grote Kerk van Breda van de hand van Vincidor, leerling van Raphaël, in goud en Nassaublauw.

de feestzaal in het kasteel, de *Salle Dorée*.

De Brusselse schilder Bernard van Orley maakte voor Hendrik en Mencía de voor die tijd zeer vooruitstrevende tapijtonwerpen met renaissance-motieven. De in Brusselse ateliers vervaardigde pronktapijten waren een vernieuwing in de Vlaamse tapijtkunst, passend bij de gecultiveerde aristocratische omgeving waarvoor ze bestemd waren. Het thema was de afstamming van het geslacht Nassau. Door hun slimme huwelijkspolitiek was de familie uitgegroeid tot een van de rijkste en invloedrijkste adellijke families aan het hof van de Habsburgers. De kostbare tapijtcyclus was dan ook een belangrijk beeldmedium om hun dynastieke bewustzijn tot uitdrukking te brengen. Per tapijt werden de opvolgende graven van Nassau afgebeeld, vergezeld van hun echtgenoten. De tapijten zijn niet bewaard gebleven; zij gin-

de vrouw op de voorgrond met het portret van Mencía van Jan Gossaert uit 1530 wijst hierop. Ook het muildier waarop zij naar Spaans gebruik is gezeten zou naar haar Spaanse afkomst verwijzen. Het portret van Mencía op de tekening van Bernard Van Orley heeft een vaste plaats gekregen in de Spaanse kostuum-geschiedenis. Mencía volgde hierbij de mode van het internationale gezelschap van hovelingen rondom keizer Karel. Zijn zuster Eleonora, met wie Mencía hartelijke betrekkingen onderhield, is in overeenkomstige kleding weergegeven op de portretten van Joos van Cleve. Mencía zou voor de Nassause Genealogietapijtserie ook zelf een ontwerp van haar man en haarzelf hebben laten maken.¹⁸

Na Hendriks dood in 1538 werden de Nassause tapijten volgens zijn wens door zijn weduwe Mencía de Mendoza overgedragen aan

zijn zoon en erfgenaam René van Chalon. Vlak voor haar vertrek naar Spanje (een jaar later) gaf Mencía Bernard van Orley nog de opdracht om een serie tapijten te ontwerpen die de dood tot onderwerp had. Deze tapijtreeks, het ‘tapijtwerk van de doden’ genaamd, was bestemd om ieder jaar ter gelegenheid van de viering van Allerzielen in de grafkapel van de familie de Mendoza in de Dominicanerkerk in Valencia opgehangen te worden. Het is niet bekend of de tapijten ook zijn vervaardigd en voltooid.

Zo bracht de kunstlievende Spaanse markiezin van Nassau in haar renaissancepaleis in Breda een gecultiveerd hofleven op gang dat internationaal de aandacht trok en bezoekers imponeerde. Tot de invloedrijke persoonlijkheden die het Palais de Breda bezochten behoorden ondermeer keizer Karel en landvoogdes Maria van Hongarije.

Tijdens hun leven kon de renovatie van het Bredase paleis van Hendrik en Mencía niet voltooid worden. Latere (Oranje)-Nassaus hebben het familiekaasteel verder verbouwd. Tussen 1551 en 1567 verbleef prins Willem I regelmatig op het kasteel van Breda. Pas in 1682 gaf koning-stadhouder Willem III als heer van Breda opdracht het renaissancepaleis van Hendrik en Mencía te voltooiën.

Ook voor de geschiedenis van de stad Breda zijn de jaren van Mencía's aanwezigheid van betekenis geweest.

Tijdens haar verblijf werden in de Onze Lieve Vrouwe- of Grote Kerk de voor de Nassaus gebouwde Prinsenkapel met de vroegrenaissancistische gewelfdecoratie van Thomas Vincidor, het imposante albasten grafmonument voor Hendriks oom en voorganger Engelbrecht II van Nassau, het drieluk boven het altaar in de Prinsenkapel van Jan van Scorel van de heilige kruislegende en de muurschildering van Sint Christoffel voltooid. Van Scorels drieluk verbeeldt het verhaal van keizerin Helena, de moeder van Constantijn de Grote, die nadat zij tot het christendom was bekeerd op zoek ging naar het kruis waaraan Christus was gestorven. Het midden- en rechterluk tonen het moment waarop Helena het ware kruis vond.

Mencía zette zich actief in voor de verfraaiing van de stad en uitte haar betrokkenheid bij Breda door schenkingen in geld en kunstwerken en door steun en opdrachten te verlenen aan geestelijken en kunstenaars. De kunstwerken werden ingezet ter versiering van de Grote Kerk en andere Bredase kerken. Zo liet zij in 1535 speciaal voor de Grote Kerk op haar kosten een drieluk schilderen voor de kapel van het mirakel van Niervaart. Het bevindt zich nu in het Bredase Museum.

Kort voor haar vertrek naar Spanje in 1539 stichtte Mencía nog een fonds op het Maria-altaar in de Prinsenkapel door de betreffende priester te begunstigen met een jaargeld van vijftig rijngulden.

Voor de Prinsenkapel werden vijf gebrandschilderde ramen vervaardigd. Ook hiervoor leverde Bernard van Orley het ontwerp. Slechts twee van deze vroegrenaissancistische ramen zijn bewaard gebleven. Ze behoren tot de oud-

ste gebrandschilderde ramen in de Nederlanden. Mogelijk waren Mencía en Hendrik zelf op de verloren gegane ramen afgebeeld.

Onderkoningin van Valencia

Na Hendrik's dood in september 1538 keerde Mencía eind 1539 terug naar Valencia. Zij had zich het lot aangetrokken van het kind dat in de jaren dertig uit een buitenechtelijke relatie van haar man was geboren, Lodewijk Filips. Hij ging met haar mee naar Spanje en werd daar verder opgevoed. Tegen het arrangeren van haar tweede huwelijk door keizer Karel verzette Mencía zich openlijk. Zij weigerde zijn voorgestelde huwelijkskandidaat en gaf hiervoor stands- (lager) en leeftijds- (jonger) verschil aan. Mencía koos haar eigen echtgenoot: in 1540 hertrouwde zij met Ferdinand van Aragón, prins van Napels, hertog van Calabrië en opvolger van haar oom Diego als onderkoning van Valencia. Mogelijk heeft Vives een rol gespeeld bij deze keuze. Hij kende en correspondeerde met de hertog die befaamd was om zijn bibliotheek. Zo begon Mencía een nieuw leven als onderkoningin van Valencia, de stad waarin zij een groot deel van haar jeugd had doorgebracht.

Zij resideerde tot 1550 in het luisterrijk versierde Palacio del Réal. Ter gelegenheid van haar tweede huwelijk droeg de Napolitaanse dichter Girolamo Sicino Britonio het lofdicht *Carmen Nuptiale ad Ferdinandum Aragonium et Mensiam Mendociam Ducissam* aan haar op (1541). Zij vervolgde haar studies en onderhield nauwe contacten met humanistische intellectuelen. Zo correspondeerde zij met de Spaanse geschiedschrijver Ginés de Sepulveda en andere vooraanstaande geleerden. Ook had zij contact met een aantal tochtgenoten die de ontdekkingsreiziger Cortéz hadden vergezeld naar Mexico. In haar testament noemde zij zijn tochtgenoot Diaz del Castillo haar vriend en vermaakte hem een som geld.

In 1544 stelde zij een plan op voor de hervorming van de universiteit van Valencia naar voorbeeld van het Leuvense Drietalen College. Mencía had een actief aandeel in de uitbreiding van de in 1514 gestichte universiteit van Valencia: zij financierde er een aantal leerstoelen, ondermeer in Latijnse en Griekse letterkunde, Hebreuws en medische wetenschappen, en liet een nieuw auditorium inrichten.

Met testamentaire beschikkingen droeg zij ook financieel bij aan de stichting van een hogeschool in Toledo. Daarbij trof zij maatregelen om de door haar gefinancierde leerstoelen onafhankelijk te maken van het gezag van paus en keizer.¹⁹ Het is typerend voor Mencía's Erasmiaanse mentaliteit. Mencía had belangstelling voor exotische planten en droeg ook bij aan de ontwikkeling van exotische tuinen en het verzamelen van kostbare voorwerpen uit het pas veroverde Mexico. In 1549 stelde ze een uitvoerige inventaris op van exotische planten en trachtte Amerikaanse zaden te kopen voor een geacclimatiseerde tuin die zij wilde aanleggen, een van de eerste pogingen van deze soort in Europa.

In 1550 werd Mencía de Mendoza opnieuw weduwe. Haar tweede huwelijk was kinderloos gebleven. In haar laatste levensjaren had zij een slechte gezondheid. Was zij in haar vroege jaren mooi, de obesitas waaraan zij leed maakte haar tot voorwerp van spot. Ook haar tolerante en gematigde houding was onderwerp van kritiek van conservatieve hovelingen. Haar criticiasters waren bang dat Spanje overheerst zou worden door “vrouwen en buitenlanders”. De bron hiervan was ondermeer de *'Cronicá escandalosa'* (1527), de hofkroniek van Karels

Gravure met afbeelding van de humanist Juan Luis Vives, één van de vele geleerden die Mencía's kennis prees.

hofnar de Zunigá. Ook andere vrouwen die zich zoals Mencía in humanistische kringen bewogen waren het mikpunt van hofroddel uit conservatieve hoek.

De dood van deze renaissancevorstin maakte een eind aan de stimulerende kring van wetenschap en cultuur rond haar persoon. Zij overleed op 4 januari 1554, vijfenvestig jaar oud. In haar testament bepaalde zij dat er geen rouw gedragen mocht worden en dat haar lijkkooft door een aantal arme inwoners van Valencia gevolgd diende te worden. Ook bevatte haar testament talrijke schenkingen aan wetenschappelijke, kerkelijke en charitatieve instellingen, met name aan weduwen en weesmeisjes. Zij werd bijgezet in het familiegraf in de Dominicanerkerk in Valencia. Boven haar graf heeft een drieluk gehangen met taferelen uit het lijdensverhaal van Jeroen Bosch.

Vrouw in een geleerde mannenwereld

Mencía de Mendoza trachtte haar levenlang Vives' denkbeelden te verwezenlijken zoals verwoord in zijn *De institutione feminae christiana* uit 1525: “Als ze leert lezen, laat haar dan >>

boeken bestuderen die zedenlessen verschaffen; als ze leert schrijven, laat haar dan geen nutteloze verzen of ijdele en frivole rijmpjes imiteren, maar eerder gewichtige gezegden, of een wijze en heilige opvatting uit de Heilige Schrift of geschriften van wijsgeren, die veelvuldig moeten worden gekopieerd, zodat ze zich stevig in het geheugen vastzetten”.

Haar intellectuaal-erasmische en erasmiaanse levensstijl maakte grote indruk op haar tijdgenoten, getuige de talrijke aan haar gewijde opdrachten en lofredes in wetenschappelijke en literaire publicaties. Haar faam betrof vooral haar eruditie en kennis van Latijn en Grieks. Haar naam leeft niet alleen voort in de vele lofprijzingen van prominente geleerde humanisten uit de zestiende eeuw, maar ook in het huidige Mencia de Mendoza Lyceum in Breda.

Spaanse humanisten als Matamor en Juan Maldonado toonden respect voor haar kennis van de klassieke talen en prezen haar vooral omdat zij een schat van geleerdheid uit de Nederlanden naar Spanje bracht. Maldonado droeg zijn *De felicitate christiana* aan Mencia op en Matamor kende haar een ereplaats toe onder de geleerdste vrouwen van Spanje. Zij vergeleek haar met de Griekse heldin Aspasia van Xenophon die het gewaagd had om met Socrates te redetwisten. Ook de letterkundigen Juan Gonzales, Ginés de Sepulveda en Fernando Dias Frias getuigden van de roep om geleerdheid die van haar uitging: “alle monumenten van haar eeuw zijn vol van haar lof”. Het *Poetriae et Feminae Hispaniae Eruditione Clarae* (“Om hun geleerdheid beroemde dichters en vrouwen uit Spanje”) noemt Mencia een vrouw van mannelijke moed en zeer goed thuis in de Griekse en Latijnse geleerdheid.

Ook in de Nederlanden was er lof voor haar geleerdheid en wetenschappelijk mecenaat en bijdrage aan de bloei en verspreiding van het humanisme in kringen van het Nassauhof. Zo preef de Alkmaarse letterkundige Petrus Nannius haar in een bundel opstellen (1541) als “het sieraad van de zestiende eeuw”. Ook in het tweede deel van *Hispania Illustrata* (“Het Geleerde Spanje”) uit 1603 van de Antwerpenaar Andries Schott en de Brugse historicus Jan Vasaeus wordt Mencia vermeld.²⁰

Volgens Steppe laat Mencia de Mendoza zich qua mentaliteit, belangstelling en mecenaat vergelijken met landvoogdes Maria van Hongarije, aan wie Erasmus zijn traktaat *Vidua Christiana* (“De Christelijke Weduwe”) had opgedragen.²¹ Hij stelde haar hierin ten voorbeeld aan andere vrouwen, getuige zijn uitspraak “Volg, vrouwen, het voorbeeld van deze onverschrokken ‘virago’, leg je flauwhartigheid af door je een mannenhart eigen te maken opdat je niet in de zwakte van je sekse ten onder gaat, want Christus is man noch vrouw, maar een nieuw creatuur”.

Erasmus had waardering voor bijzondere vrouwen zoals de dochters van Thomas More, Catharina van Aragón, Maria van Hongarije en Margaretha van Oostenrijk. Gezien zijn verwijzing naar Mencia de Mendoza als Heroïna de Nassauwen in zijn brief aan Goclenius kunnen

we waarschijnlijk ook Mencia hiertoe rekenen.

Zij was een vrouw die door haar kennis en achtergrond het Nassauhof internationale allure gaf. Mencia heeft ongetwijfeld haar aandeel gehad in veel van wat in de historiografie aan Hendrik wordt toegeschreven.

Door haar actieve rol in de bevordering van humanisme en renaissance in de Nederlanden en haar ijveren voor de ontplooiing van vrouwen verdient deze ‘Heroïna de Nassauwen’ ondanks haar korte tijd in de Nederlanden een prominentere plaats onder de Nassaus dan haar tot dusver ten deel is gevallen. ///

Noten:

- 1 J.K. Steppe, ‘Mencia de Mendoza et ses relations avec Érasme, Gilles de Busleyden et Jean-Louis Vives’, in: J.Coppens (red.), *Scriptum Erasmianum: mélanges historiques*. Leiden, 1969, p. 457.
- 2 S.A. Vosters, *Mencia de Mendoza: vrouwe van Breda en onderkoningin van Valencia*. Delft, 1987, p. 79; Steppe, ‘Mencia de Mendoza...’, p. 487.

Matty Klatter studeerde sociologie en culturele antropologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Na een loopbaan bij het Institute of Social Studies in Den Haag is zij momenteel werkzaam als onafhankelijk onderzoeker. Haar onderzoek betreft met name de politieke participatie van vrouwen in de vroegmoderne tijd.

Contact: Mozartlaan 437, 2555 KE Den Haag. E-mail: mattyklatter@gmail.com.

- 3 Grieks, Latijn en Hebreeus.
- 4 Staat het begrip ‘humanisme’ tegenwoordig voor geloof in de kracht van de mens, in de zestiende eeuw werd er het beoefenen van de klassieke letteren, de ‘humaniora’, mee bedoeld.
- 5 J.K. Steppe, ‘Mencia de Mendoza...’, p. 485; S.A. Vosters, *Mencia de Mendoza...*, p. 31.
- 6 Sinds 1516 koning van Spanje.
- 7 De latere vader van Willem van Oranje.
- 8 S.A. Vosters, *Mencia de Mendoza...*, p. 19.
- 9 S.A. Vosters, *Mencia de Mendoza...*, p. 20; M. Klatter, ‘Mendoza y Fonseca, Mencia de’, in: *Digitale Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: [http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemma/data/Mencia de Mendoza](http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemma/data/Mencia%20de%20Mendoza).
- 10 Op deze plaats staat de Koninklijke Militaire Academie, waar zich nog sporen bevinden van de verbouwingen die Mencia en Hendrik lieten aanbrengen.
- 11 Het oorspronkelijke manuscript uit 1533 kwam in 1886 in bezit van het Koninklijk Huisarchief in Den Haag en het verslag is in 1874 in Brussel gepubliceerd door Maurin Nahuys en aan koning Willem III aangeboden.
- 12 S.A. Vosters, *Mencia de Mendoza...*, p. 38; J.Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524)*. Zutphen, 1980, p. 282.
- 13 J.K. Steppe, ‘Mencia de Mendoza...’, p. 487 en p. 488.
- 14 J.K. Steppe, ‘Mencia de Mendoza...’, p. 454; Th. M. Roest van Limburg, *Een Spaansche gravin van Nassau: Mencia de Mendoza, markiezin van Zenete, gravin van Nassau (1508-1554)*. Leiden, 1908, p. 23 en p. 45.
- 15 J.K. Steppe, ‘Mencia de Mendoza...’, p. 458 en p. 459.
- 16 J.K. Steppe, ‘Mencia de Mendoza...’, p. 460; S.A. Vosters, *Mencia de Mendoza...*, p. 42.
- 17 De majolica, dat zijn naam dankt aan het eiland Majorca, werd in Mencia’s tijd vanuit Valencia naar de Nederlanden verscheept en ‘Valensch-werc’ (Valenciaans aardewerk) genoemd.
- 18 L.J. van der Klooster, ‘Johan V of Hendrik III afgebeeld op een van de ontwerpen voor de Nassause tapijten’, in: *Jaarboek Oranje-Nassau Museum*, 1995, pp. 57-65 en p. 47.
- 19 Th. M. Roest van Limburg, *Een Spaansche gravin...*, p. 54.
- 20 J.K. Steppe, ‘Mencia de Mendoza...’, p. 456, p. 486 en p. 487; S.A. Vosters, *Mencia de Mendoza...*, p. 69, pp. 78-79 en pp. 80-81; Th. M. Roest van Limburg, *Een Spaansche gravin...*, p. 54.
- 21 J.K. Steppe, ‘Mencia de Mendoza...’, p. 455.

Ontdek de geschiedenis, lees **Geschiedenis Magazine**

Ja, ik neem nu een proefabonnement (2 nrs) op Geschiedenis Magazine voor slechts € 7,50 (dit proefabonnement loopt automatisch af)

naam _____ voorletters _____ m/v _____

adres _____

postcode plaats _____

e-mailadres _____

Stuur deze bon in een envelop ZONDER postzegel naar:
Geschiedenis Magazine, antwoordnummer 7086, 3700 TB Zeist, Nederland

www.geschiedenismagazine.nl

Multiculturalisering in de vrouwenhulpverlening (1981-1992)

Een verkleurende Maan

Onnodige baarmoederverwijderingen, onverklaarde depressies, slachtoffers van seksueel geweld die zelf de schuld kregen: tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw was de Nederlandse hulpverlening duidelijk niet op vrouwen toegesneden. Dat veranderde met de opkomst van de vrouwenhulpverleningsbeweging, die in opstand kwam tegen heersende misvattingen en misverstanden. In deze beweging speelden de thema's macht en dominantie echter ook: de vrouwenhulpverlening bleek vooral een beweging voor en door witte vrouwen. Dat dit niet makkelijk te corrigeren was, blijkt uit deze casestudy over Stichting De Maan.

/ Marijke Naezer /

Gezondheidsklachten van vrouwen werden tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw vaak genegeerd, ontkend en gestigmatiseerd. Hulpverleners schoten tekort in de behandeling van bijvoorbeeld eet- en vruchtbaarheidsproblemen en psychische problematiek door isolement of geweld. Vrouwen werden niet serieus genomen en adviezen waren gebaseerd op traditionele ideeën over vrouwelijkheid.

Vanaf de jaren 1970 ontstond echter een tegenbeweging. Vrouwen begonnen hun eigen alternatieven te ontwikkelen in de vorm van zelfhulpgroepen, autonome gezondheidscentra, opvanghuizen, actiegroepen, meldpunten en telefonische hulplijnen.¹ Een van deze initiatieven was de Amsterdamse Stichting De Maan, in 1981 opgericht door vijf professionele hulpverleners. Het doel van de organisatie was nieuwe ideeën, attitudes en methodieken te ontwikkelen voor de geestelijke hulpverlening aan vrouwen. Hun visie had duidelijke wortels in de vrouwenbeweging en was gebaseerd op het uitgangspunt dat de psychologische problemen van vrouwen samenhangen met hun maatschappelijke positie.²

De Maan besteedde expliciet aandacht aan een aantal specifieke groepen vrouwen, namelijk lesbische vrouwen, vrouwen die te maken hadden gehad met seksueel geweld en oudere vrouwen. Grote afwezigingen waren zwarte/migrantenvrouwen, aangezien etnische diversiteit lange tijd geen aandachtspunt was voor de stichting. Dat was des te meer opvallend omdat juist in de jaren 1950, 1960 en 1970 grote aantallen vrouwen naar Nederland waren gemitreerd.

Bron: Vrouw en Gezondheidszorg, maart-april 1992.

Cover van het tijdschrift *Vrouw en Gezondheidszorg*, met foto van de eerste twee zwarte medewerksters van De Maan, Marlène Babel (r) en Dolly Hitipeuw (l).

Etnische diversiteit in Nederland

Al eeuwenlang trekt Nederland verschillende groepen migranten aan. Grote groepen nieuwkomers na de Tweede Wereldoorlog waren de migranten uit Nederlands-Indië, de Molukse ex-soldaten van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), en vooral de zogenaamde 'gastarbeiders' uit Spanje, Italië, Turkije en Marokko. Vele jaren lang werd gedacht dat deze 'gastarbeiders' weer terug zouden gaan naar hun land van herkomst. Zelfs toen de families van de arbeiders over begonnen te komen hield de Nederlandse overheid vol dat het allemaal tijdelijk zou zijn. Er werd niets ondernomen om de 'gastarbeiders' een structurele

plaats te geven in de Nederlandse maatschappij. Hun positie was daardoor bijzonder kwetsbaar. Toen in 1973 de oliecrisis begon, werd dan ook vooral deze bevolkingsgroep geconfronteerd met de gevolgen. In de industriële sector, waar veel migranten werkzaam waren, vond een proces plaats van herstructurering en automatisering, wat leidde tot een dalende werkgelegenheid. Een groot deel van de buitenlandse arbeiders in Nederland werd werkloos.³

Voor vrouwelijke migranten, wier positie sowieso al slechter was dan die van de mannen, was dit een extra harde klap. Molukse vrouwen die naar Nederland kwamen, mochten tot 1956 geen betaalde baan te hebben. Hierdoor waren ze financieel afhankelijk van hun vaders en >>

echtgenoten, terwijl de economische situatie van Molukse families al erg slecht was. Echtgenotes van arbeiders uit de mediterrane landen mochten in eerste instantie niet naar Nederland komen, maar deze wet werd al gauw overtreden en in 1963 legaliseerde de Nederlandse overheid deze vorm van migratie. De schaduwzijde was echter dat de overheid de vrouwen niet als zelfstandige migranten zag, en hen derhalve geen zelfstandige verblijfsvergunning gaf. Dit plaatste de vrouwen in een extreem kwetsbare positie. Zelfs vrouwen die alleen naar Nederland kwamen, bijvoorbeeld om een eigen onderneming te starten, werden door de overheid benaderd als echtgenotes en moeders. Zij moesten lessen volgen in hygiëne, huishouden en Nederlands koken, terwijl mannen werkgerelateerde cursussen konden volgen.⁴ De overheid deed weinig om hun positie te versterken.

Zelfs toen kort voor de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 duizenden Surinamers naar Nederland kwamen, bleef Nederland volhouden geen immigratieland te zijn. De positie van minderheden in Nederland werd geen thema op de politieke agenda. Pas laat in de jaren 1970 en in het begin van de jaren 1980 vond hierin een omslag plaats. De nieuwkomers zouden hier blijven, dus kon er maar beter iets gedaan worden aan hun achtergestelde positie.

Toch volgden er geen drastische maatregelen. Vooral op het gebied van arbeid werd nauwelijks iets gedaan. Positieve actie, zoals in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië geïmplementeerd, werd door Nederlandse organisaties en de overheid tot begin van de jaren 1990 afgewezen. In de tweede helft van de jaren 1980 waren 100.000 van de 600.000 werklozen lid van een etnische minderheid, terwijl de minderheden maar vijf procent van de bevolking uitmaakten.⁵ Organisaties die wel etnische minderheden in dienst namen, verwachtten over het algemeen dat zij assimileerden. Binnen dit klimaat startte De Maan in 1988 haar 'zwarte/migrantenvrouwenproject'.

Het zwarte/migrantenvrouwen project

De (witte) oprichtsters van De Maan hadden weliswaar al eerder hun interesse geuit om 'multicultureler' te gaan werken, maar bij gebrek aan financiële middelen hadden zij hier nooit iets mee gedaan. In 1988 kwam de kans om dit alsnog te doen, in de vorm van het project 'Crisishulp voor allochtone vrouwen' van de gemeente Amsterdam. De gemeente startte dit project naar aanleiding van een onderzoek, waaruit bleek dat de hulpverlening voor allochtone vrouwen en meisjes op verschillende punten tekort schoot. De gemeente vroeg Stichting De Maan het project op te zetten en uit te voeren. De Maanvrouwen grepen deze kans met beide handen om hun organisatie te 'multiculturaliseren'. Hun eerste actie was het aannemen van een Surinaams-Nederlandse hulpverlener, met als taak hulpverlening voor zwarte/migrantenvrouwen te ontwikkelen. Zij kreeg al gauw meerdere (zwarte/migranten)collega's.

Deze hulpverleners openden, samen met (zwarte/migranten)collega's, de discussie over ideeën met betrekking tot gezondheid en bevredigende relaties, materiële prioriteiten, het omgaan met tijd en afspraken, de relatie tussen hulpverlener en hulpvrager en de rol van alternatieve genezers als de imam, pandit, wintibeoefenaar en de homeopaat.⁶ Er werden bijvoorbeeld vraagtekens geplaatst bij de opvattingen van witte hulpverleners over autonomie en zelfstandigheid. Een Surinaams-Nederlandse hulpverlener legt uit: "Concepten uit de witte vrouwenbeweging zijn: zelfbeschikkingsrecht, eigen grenzen leren stellen, onafhankelijkheid. Allemaal begrippen die zijn terug te voeren op een witte 'ik'-cultuur. Hulpverlening gebaseerd op deze begrippen is vaak niet toepasbaar op zwarte vrouwen. Als een zwarte vrouw het advies meekrijgt: kies voor jezelf, je hebt recht op een eigen leven, kan ze daar zo ontzettend weinig mee. [...] Ze weet dat ze zonder haar sociale netwerk in een situatie terecht komt die haar ook niet verder helpt. Het advies is te veel geënt op een wit concept van zelfstandigheid."⁷ Door 'witte' vanzelfsprekendheden aan de kaak te stellen, zetten zwarte/migrantenvrouwverlener zich in om de hulp aan zwarte/migrantenvrouwen te verbeteren.

Het verkrijgen van een gelijkwaardige positie in bestaande organisaties was voor de zwarte/migrantenvrouwverlener niet altijd even makkelijk. Om de processen binnen Stichting De Maan te analyseren, maak ik gebruik van de theorie van diversiteitsparadigma's in organisaties, beschreven door de Amerikaanse organisatie-deskundige dr. Roosevelt Thomas.

Diversiteitsparadigma's: positieve actie

Roosevelt Thomas⁸ onderscheidt drie paradigma's waarbinnen organisaties kunnen opereren: positieve actie, het waarderen van verschillen, en het managen van diversiteit. Het doel van positieve actie, die vooral in de Verenigde Staten veel invloed heeft gehad, is een evenredige deelname en opwaartse mobiliteit van minderheden binnen de organisatie. Vooruitgang wordt gemeten aan het aantal minderheden dat aangenomen wordt of promotie maakt. Het sleutelwoord is gelijke rechten: minderheden moeten dezelfde kansen krijgen als leden van de dominante groep. Omdat ze starten vanuit een achtergestelde positie, moet er positieve actie plaatsvinden om gelijkheid te bereiken.

Thomas schetst drie scenario's binnen dit paradigma: het passieve scenario, het pijlpijn-scenario en het opwaartsemobiliteitsscenario. In alle drie scenario's willen organisaties discriminatie uitroeien. De laatste twee scenario's zijn er bovendien op gericht om minderheden te stimuleren om bij de organisatie te komen werken. In het opwaartsemobiliteitsscenario onderneemt een organisatie daarnaast nog actie om minderheden te begeleiden, zodat ze meer kans maken om hoger op te komen. Het gaat hier bijvoorbeeld om trainingen, quota

voor ontwikkeling en promotie, en mentorprogramma's.

De scenario's vertonen een aantal overeenkomsten. De eerste overeenkomst is, dat ze een grote kloof creëren tussen de meerderheid en de minderheid (-heden). Door de grote nadruk op minderheden *als minderheden* worden ze extreem zichtbaar als leden van de minderheidsgroep, terwijl ze tegelijk onzichtbaar worden als individu: "[T]okens are, ironically, both highly visible as people who are different and yet not permitted the individuality of their own unique, non-stereotypical characteristics".⁹ Ze worden daardoor eerder beoordeeld op hun status, dan op hun kwaliteiten.¹⁰ Dat maakt hen erg kwetsbaar voor negatieve reacties vanuit de dominante groep, die zich gefrustreerd kan voelen over de, in hun ogen, 'omgekeerde discriminatie'.

Een tweede overeenkomst is het gebrek aan zelfreflectie vanuit de dominante groep. De organisatie zelf is geen onderwerp van discussie; bestaande structuren, gewoontes en idealen blijven de standaard waartegen anderen worden beoordeeld. Hierdoor luidt de conclusie al snel dat minderheden een achterstand hebben.

De derde aanname van het positieveactieparadigma is dat assimilatie van minderheden het ultieme doel is. Nieuwkomers moeten in feite opgaan in de organisatie, 'onzichtbaar' worden. Voor echte diversiteit is geen ruimte.

Een laatste overeenkomst in alle scenario's is de loskoppeling van gender en etniciteit, alsof het om twee aparte systemen gaat.¹¹ Dat heeft tot gevolg dat met 'vrouwen' in de praktijk *witte* vrouwen bedoeld worden, en met 'etnische minderheden' *mannen* uit etnische minderheidsgroepen. Als de organisatie vrouwen gaat werven zal gezocht worden naar witte vrouwen; etnische minderheden zullen veelal mannen uit etnische minderheden zijn. Allochtone vrouwen en de specifieke problemen waar zij mee kampen blijven buiten beeld.

Diversiteitsparadigma's: het waarderen van verschillen

In Nederland heeft het paradigma van het waarderen van verschillen veel invloed gehad, met etniciteit/cultuur als centrale categorie. Het doel van deze benadering is om de relatie tussen de verschillende groepen te verbeteren, door het bewustzijn van en respect voor etnische verschillen te vergroten. Een belangrijk kenmerk van het waarderen van verschillen paradigma is de nadruk op cultuur. Het leren herkennen en waarderen van culturele verschillen kan inderdaad effectief zijn om interpersoonlijke relaties te verbeteren en racisme te voorkomen.¹² Bovendien getuigt de aandacht voor de dominante groep van een geloof in een gezamenlijke aanpak.

Aan de andere kant kleven er ook verschillende nadelen aan deze benadering. Allereerst is het misleidend om het karakter, het gedrag en de ideeën van mensen, evenals alle aspecten van communicatie en alle processen binnen een organisatie, terug te voeren op cultuur. Hier-

door worden allerlei andere processen en de *agency* van individuen genegeerd. De aanname dat het gedrag van mensen bepaald wordt door hun cultuur ontkent de diverse manieren waarop mensen hun cultuur beleven en er uiting aan geven.¹³ Bovendien is er een groot risico op stereotypering en stigmatisering.

Een kenmerk dat samenhangt met de focus op etniciteit of cultuur is het gebrek aan aandacht voor andere vormen van discriminatie, zoals discriminatie op basis van gender, seksualiteit en leeftijd. De aanpak van deze vormen

de jaren zestig van de twintigste eeuw bekritiseerd door sociale wetenschappers. Het brengt een complexe werkelijkheid terug tot twee simpele categorieën, wij en zij, waarin geen ruimte is voor verschillen binnen de groepen en overeenkomsten tussen de groepen. Hierdoor komt de nadruk op grenzen te liggen in plaats van op allianties. Net als in het positieveactieparadigma wordt daarmee een kloof gecreëerd tussen de meerderheid en de minderheid.

Het 'waarden van verschillen'-paradigma levert nog meer problemen op. Het gaat er bij

toleren.¹⁴ De dominante groep blijft daarmee de groep die het voor het zeggen heeft.

Hiermee hangt samen dat in het 'waarden van verschillen'-paradigma de dominante groep als kennend subject wordt neergezet, terwijl de minderheidsgroep het te kennen object is. Dit leidt tot een centrum-periferie situatie: weliswaar worden er twee groepen erkend, maar deze zijn niet gelijkwaardig. De dominante groep vormt het centrum; de minderheidsgroep is de periferie. Ook de organisatie zelf blijft grotendeels buiten de analyse. Daardoor leren organisaties maar weinig van diversiteit.

Diversiteitsparadigma's: het managen van diversiteit

Roosevelt Thomas is een voorstander van het 'managen van diversiteit'-paradigma. Het grote verschil met de andere twee paradigma's is volgens hem dat het begint met een kritische analyse van het systeem. Het hoofddoel binnen dit paradigma is het veranderen van de organisatiecultuur in een cultuur die voor iedereen werkt. De hoofdpersonen in deze benadering zijn niet de minderheden of de dominante groep, maar de managers van de organisatie. Zij zijn degenen die veranderingen moeten implementeren in de cultuur van de organisatie.

Dit is gebaseerd op een top-downbenadering van cultuur die al veel kritiek heeft geoogst. Toch is het wel opmerkelijk dat in dit paradigma de organisatie zelf in de analyse wordt betrokken. Managers worden aangemoedigd de bedrijfscultuur en organisatiestructuur kritisch te bekijken. Vaak wordt dit gedaan in de vorm van een culturele audit: een diagnose van de 'wortels' van de organisatiecultuur, die de fundamentele elementen van die cultuur bloot moet leggen. Wortels met een destructieve werking kunnen uitgeroeid worden, terwijl constructieve wortels ontwikkeld en toegevoegd kunnen worden.

Een ander uitgangspunt van het 'managen van diversiteit'-paradigma is dat diversiteit meer is dan alleen gender en etniciteit. Ook factoren als klasse, leeftijd en karakter worden meegenomen. Een van de voordelen van deze visie is dat er meer rekening wordt gehouden met de complexiteit van identiteit: iedereen is een uniek 'product' van zijn/haar etniciteit, geslacht, leeftijd, klasse en karakter. Het statische, homogene wij-zijdenken wordt hiermee voorkomen. Diversiteit wordt 'gedeculturaliseerd' en in plaats daarvan geïndividualiseerd. Hierdoor worden nieuwe allianties mogelijk.

Er kleven ook nadelen aan het 'managen van diversiteit'-paradigma. Eerder noemde ik al de top-downbenadering van cultuur, die niet altijd even vruchtbaar is. Ten tweede gaat de benadering ervan uit dat groepsidentiteiten heel makkelijk uitgeschakeld kunnen worden. Zo gemakkelijk gaat dit in de praktijk echter niet. Of we het willen of niet, groepsidentiteiten zullen altijd een rol spelen in ons leven. "De behoefte aan individuele erkenning en de behoefte aan sociaal-culturele binding zijn twee zijden van dezelfde munt", vat Glastra het samen.¹⁵ >>

Cover van het boek *Vrouwenhulpverlening 1975-2000*.

van discriminatie verdwijnt daardoor van de agenda. Ook kan het gebeuren dat een organisatie haar werknemers een cursus aanbiedt over bijvoorbeeld 'de Turkse cultuur', maar dat dit gebeurt vanuit een androcentrisch perspectief. Dat gender ook een rol speelt, wordt immers makkelijk vergeten.

Het derde problematische kenmerk van het waarden van verschillen paradigma is de aanname dat culturen statisch, afgebakend en wederzijds uitsluitend zijn. Dit idee wordt al sinds

voorbeeld van uit dat de dominante groep welwillend is; dat zij enkel wat informatie nodig heeft om eventuele problemen uit de weg te ruimen. Heel directe vormen van discriminatie (racisme en seksisme bijvoorbeeld) worden daarmee ontkend. Sowieso is het maar zeer de vraag in hoeverre kennis over andere culturen leidt tot betere relaties tussen vertegenwoordigers van die culturen. Zelfs als het zou werken, gaat deze bandering er nog steeds van uit dat de ene groep de macht heeft om de andere groep te

	Definitie diversiteit	Relatie tussen werknemers	Doel mbt diversiteit	Conceptualisering problemen	Plaats verandering
Positieve actie	Groepen (gender & etniciteit)	Assimilatie van minderheden	Meer minderheden	Achterstand bij minderheid/-heden	Minderheid/-heden
Waarderen verschillen	Groepen (cultuur)	Centrum-periferie	Betere relaties	Gebrek aan kennis bij meerderheid	Meerderheid
Managen diversiteit	Individueel; iedereen is anders	Iedereen herkenbaar deel van geheel	Betere bedrijfscultuur	Niet werkende organisatiecultuur	Organisatie

Ook machtsverhoudingen zijn niet zomaar uit te wissen. Door te ontkennen dat ze bestaan, verdwijnen ze niet, maar worden ze juist opnieuw bevestigd. Er wordt immers niets aan gedaan om ze te ondermijnen. Puur en alleen het uithalen van een retorisch trucje is niet voldoende om machtsrelaties te laten verdwijnen.¹⁶

De Maan geanalyseerd

Uit het voorgaande kunnen we vijf parameters distilleren die duidelijk maken hoe een organisatie omgaat met diversiteit. Dit zijn de definitie van diversiteit die gebruikt wordt, de relatie tussen de verschillende groepen/individuen binnen de organisatie, het doel met betrekking tot diversiteit, de conceptualisering van problemen en de plaats waar verandering plaats moet vinden. Elk van de drie paradigma's heeft een eigen invulling van deze parameters; zie bovenstaand schema.

In de volgende paragrafen analyseer ik hoe De Maan elk van deze parameters invulde.

Hierbij wil ik benadrukken dat het om een analyse achteraf gaat. De theorieën over diversiteit in organisaties werden pas vanaf de jaren 1990 ontwikkeld, terwijl De Maan al vanaf de jaren 1980 met diversiteit aan de slag ging. Dat betekent dat De Maan haar tijd ver vooruit was, en niet beoordeeld kan worden met de standaarden die in de jaren 1990 en later ontwikkeld zijn. De analyse is vooral bedoeld om meer inzicht te geven in de ontwikkelingen die de organisatie doormaakte.

De definitie van diversiteit

De hulpverleners van Stichting De Maan conceptualiseerden diversiteit vooral in termen van groepen, met etniciteit als de centrale scheidslijn. De Maanvrouwen definieerden twee groepen: de witte hulpverleners en de zwarte/migrantenhulpverleners. Het zwarte/migrantenvrouwenproject was opgezet als een apart project, dat werd uitgevoerd door de zwarte/migrantenhulpverleners. De witte hulpverleners namen als vanzelfsprekend aan dat hun collega's alles op zich namen wat te maken had met zwarte/migrantencliënten: "Dan was er bijvoorbeeld een bijeenkomst over zwarte/migrantenvrouwen. De meeste witte collega's gingen er automatisch van uit dat wij, de zwarte hulpverleners, daarheen zouden gaan", zo licht een van de Maanvrouwen toe.¹⁷ Ondanks pogingen van de zwarte/migrantenhulpverleners om dit te doorbreken bleef er

een scheiding bestaan tussen 'zwart' en 'wit' werk.

Toen de zwarte/migrantenhulpverleners dit doortrokken, en stelden dat de witte hulpverleners dan alleen witte cliënten konden helpen, begonnen de witte vrouwen te protesteren: waren ze niet allemaal vrouwen? Nu kreeg gender prioriteit boven etniciteit. Terwijl de zwarte/migrantenhulpverleners 'alleen maar' hulp konden verlenen aan zwarte/migrantencliënten, konden de witte hulpverleners iedereen helpen.

Twee uitgangspunten ondersteunden deze ongelijkheid. Ten eerste gingen de witte oprichters ervan uit dat etniciteit alleen over de zwarte/migrantenvrouwen ging. Terwijl de zwarte/migrantenhulpverleners expliciet *zwarte/migranten*hulpverleners werden genoemd, beschreven de witte hulpverleners zichzelf nooit in termen van hun etniciteit. Hun witheid was als het ware 'natuurlijk', alsof het geen enkele uitleg behoefde. Dyer¹⁸ beschrijft hoeveel macht dit geeft: "*There is no more powerful position than that of being 'just' human. The claim to power is the claim to speak for the commonality of humanity. Raced people can't do that- they can only speak for their race. But non-raced people can, for they do not represent the interests of a race.*" Dit was precies wat er bij De Maan gebeurde, en wat een ongelijke machtsrelatie tussen de twee groepen collega's in stand hield.

Ten tweede gingen zowel de witte als de zwarte/migrantenhulpverleners uit van een statisch en essentialistisch idee van cultuur. Zo vertelt een van de zwarte/migrantenhulpverleners: "In de wij-cultuur moet het individu gezien worden als deel van het geheel. Dit is anders dan in de ik-cultuur, waar mensen hebben geleerd uit te gaan van hun eigen behoeften." Het uitgangspunt was dat er twee soorten culturen waren, wit en zwart, die onderling sterk van elkaar verschilden.

Hetzelfde gebeurde tijdens het project 'oude zwarte moeders'. In dit project werden Surinaamse, Antilliaanse, Arubaanse en Molukse moeders onderscheiden. Een van de doelen van het project luidde: "Dat anderen uit de eigen en de Nederlandse samenleving iets van hen [de moeders] kunnen leren." Het onderscheid dat hier gemaakt wordt tussen de 'eigen' (dat wil zeggen Surinaamse, Antilliaanse etc.) en de 'Nederlandse' samenleving is treffend; blijkbaar kan de Nederlandse samenleving niet de

eigen samenleving van de zwarte moeders zijn.

Tot slot werd de scheiding tussen de witte en de zwarte/migrantenhulpverleners versterkt door het samenvallen van de etnische scheidslijn met verschillen op het gebied van leeftijd en opleiding. De witte vrouwen waren gemiddeld zes jaar ouder dan de zwarte/migrantenvrouwen en hadden een hogere opleiding gevolgd. Dit bevestigde de bestaande, hiërarchische opdeling in twee groepen: zwarte/migranten-, jongere, lager opgeleide hulpverleners en witte, oudere, hoger opgeleide hulpverleners.

De definitie van problemen

Hoewel er binnen De Maan meerdere discussies plaatsvonden naar aanleiding van de 'multiculturalisering', is de casus van een Marokkaans-Nederlandse hulpverlener die bij De Maan kwam werken in het bijzonder interessant om te analyseren. Deze hulpverlener werd in 1990 aangesteld om methodieken te ontwikkelen voor Marokkaans-Nederlandse cliënten, trainingsmateriaal te ontwikkelen, hulpverleners van andere organisaties te leren de nieuwe methodieken te gebruiken, en een netwerk met andere Marokkaans-Nederlandse hulpverleners op te zetten.

Het bleken al snel ambitieuze doelen en de nieuwe medewerkster slaagde er niet in ze te verwezenlijken. Er ontstond een discussie met de andere hulpverleners (vooral de witte oprichters) over de aard van de problemen waar ze tegenaan was gelopen. De Marokkaans-Nederlandse hulpverlener legde de oorzaak van haar problemen bij de complexiteit van haar taken, in combinatie met een gebrek aan coaching. Ze schrijft: "Er werd geen structurele coaching geregeld, hoewel ik vanaf het begin heb gezegd dat ik hier behoefte aan had. [...] Ik kreeg wel wat ondersteuning vanuit het zwarte/migrantenvrouwen team, maar zij waren ook te druk met hun werk. Mijn verzoek om supervisie werd afgewezen."¹⁹ De witte hulpverleners definieerden juist haar behoefte aan supervisie als het probleem, en vonden de hulpverlener niet onafhankelijk genoeg.²⁰

De witte oprichters weten de 'ongeschiedheid' van de Marokkaans-Nederlandse vrouw aan haar culturele achtergrond, zo blijkt uit de uitleg van een van de witte hulpverleners: "De andere zwarte vrouwen, uit Suriname en van de Molukken, deden het hartstikke goed. Het heeft ook te maken met de integratie van

minderheden in het algemeen. De Molukse cultuur ligt het dichtst bij de Nederlandse, dus dat gaat veel makkelijker. Maar Marokkaanse vrouwen, dat was echt moeilijk. Echt een andere cultuur. De integratie was heel problematisch.”²¹ De problemen worden hier sterk ge-culturaliseerd. ‘Haar cultuur’ zou heel anders zijn, dat wil zeggen anders dan de Nederlandse cultuur, die impliciet als norm wordt gebruikt.

De oorzaak van het probleem wordt door de witte Maanvrouwen dus expliciet bij (de culturele achtergrond van) de Marokkaans-Neder-

nier van kijken, vormen de kennis en ervaring van de witte vrouwen de norm, waarop zwarte/migrantenvrouwen achterlopen.

Doelen

De witte oprichtsters van De Maan waren oprecht bereid zich te verdiepen in de verschillen tussen vrouwen van verschillende etnische afkomst en wilden hun methodieken aanpassen om ze beter aan te laten sluiten bij de hulpvragen van zwarte/migrantencliënten. In het jaarverslag van 1989-1990 meldden de Maanvrou-

wen: “De helft van de therapiegroep voor verkrachte vrouwen bestaat uit vrouwen uit niet-witte culturen. Het feit dat zij andere loyaliteiten hebben dan vrouwen in westerse culturen vereist een aanpassing van onze methodieken.”²³

Desondanks richtte zij hun aandacht vooral op diversiteit onder hun cliënten. Diversiteit onder de medewerkers werd minder diepgaand geanalyseerd. Zo vonden er pittige discussies plaats over autonomie van cliënten. Voor de witte hulpverlensters was het belangrijk om cliënten te adviseren voor zichzelf op te

komen en hun eigen keuzes te maken. De zwarte/migrantenhulpverlensters merkten op dat dit voor zwarte/migrantenvrouwen niet altijd een zinvol advies was, omdat zij over het algemeen meer waarde hechten aan de mening van de sociale groep waartoe zij behoren. Deze discussie werd echter niet doorgetrokken naar de relatie tussen de hulpverlensters zelf, terwijl het een interessant startpunt had kunnen zijn om bijvoorbeeld de casus van ‘de Marokkaanse hulpverlenster’ te analyseren: welke standaarden werden in deze casus door de witte vrouwen gehanteerd, hoe verschilden de opvattingen over autonomie, onafhankelijkheid en de behoefte aan coaching?

Het bestuderen van diversiteit had dus niet zozeer als doel om de relaties op de werkvloer te verbeteren, maar meer om het ‘product’ van De Maan te verbeteren: hulpverlening aan zwarte/migrantencliënten. Aangezien dit werd gezien als een verantwoordelijkheid van de zwarte/migrantenhulpverlensters, richtten de oprichtsters zich vooral op het aannemen van vrouwen met andere etnische achtergronden. Vooruitgang werd gemeten aan de hand van het aantal zwarte/migrantenhulpverlensters in de

organisatie: “We waren trots dat we evenveel zwarte als witte hulpverlensters hadden: kijk eens hoe multicultureel we zijn”, vertelt een van de witte Maanvrouwen later.²⁴

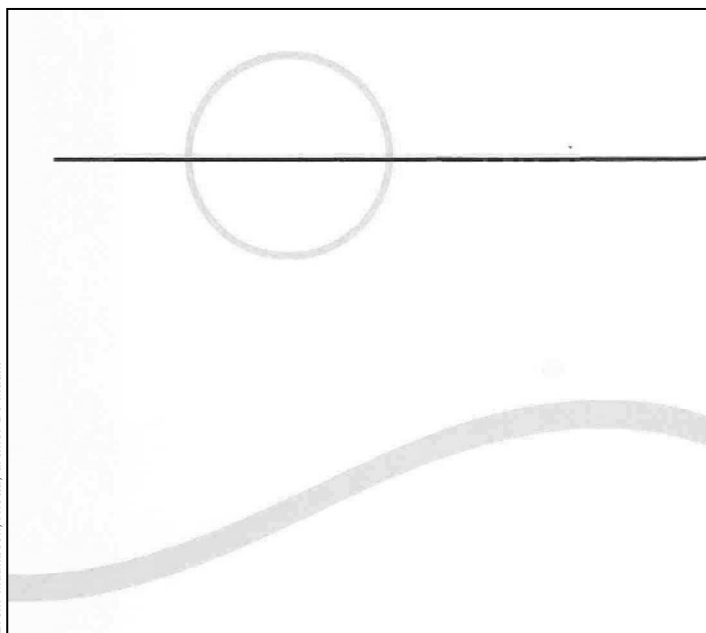
De relatie tussen de groepen

Eerder beschreef ik al dat binnen De Maan een sterke scheiding bestond tussen de witte en de zwarte/migrantenhulpverlensters. De aard van de relatie tussen de beide groepen werd duidelijk bij de komst van de Marokkaans-Nederlandse hulpverlenster. Uit de gebeurtenissen rond haar aanstelling en vertrek wordt duidelijk dat van nieuwkomers werd verwacht dat zij ‘in het team pasten’, onder de voorwaarden van de witte meerderheid.

De zwarte/migrantenhulpverlensters kregen te maken met grote druk om zich aan te passen aan de prestatiegerichte normen van de witte stichting. Zolang ze aan deze normen voldeden, werden ze gewaardeerd. De eerste twee zwarte/migrantenhulpverlensters waren succesvol: ze waren productief, startten verschillende hulpverleningsfaciliteiten voor zwarte/migrantenvrouwen, ontwikkelden nieuwe methodieken, organiseerden trainingen, introduceerden literatuur van wetenschappers uit etnische minderheden in het discours, en publiceerden zelfs een boek over hulpverlening aan zwarte/migrantenvrouwen. Ze waren onafhankelijk en boekten zichtbare successen, net als de witte hulpverlensters. Zij ‘pasten in het team’. De Marokkaans-Nederlandse hulpverlenster, die dit alles niet zo snel voor elkaar kreeg, kreeg flinke kritiek te verduren en werd als ‘ongeschikt’ beoordeeld.

Dat aanpassing positief werd gewaardeerd kwam ook naar voren uit de manier van praten over de verschillende migrantengroepen in Nederland. De groepen die in de ogen van de witte hulpverlensters het meest op de Nederlanders leken, werden het best beoordeeld. Hoe problematisch dit is, kan begrepen worden aan de hand van Pattynama’s analyse²⁵ van de positie van Indonesische immigranten. Deze immigranten worden vaak positief beoordeeld door autochtone Nederlanders, omdat zij ‘net als wij’ zijn. “[T]he underlying fiction of assimilation is mainly convenient for the ‘real’ white Dutch as a means of incorporating and ‘civilizing’ old and recent newcomers. In the contemporary multicultural context, the so-called model minority is being used to invent and naturalize a narrow, white, national self-concept. As a result, Indo-Dutch ethnicity turns out to be a washed-out ethnicity, a non ethnicity. [...] Hence, via a process of thorough whitewashing the assimilated Indo-Dutch have been promoted from colonial ‘almost whites’ to silenced ‘just like whites’, to end up as ‘white look-a-likes’.” Achter positieve woorden gaat dus een ideaal schuil van assimilatie en ‘whitewashing’.

Het benoemen van ‘modelminderheden’, zoals ook binnen De Maan gebeurde, is bovendien problematisch omdat het de onderlinge solidariteit tussen minderheden ondermijnt. De persoon die als succesvol wordt beoordeeld, is zo blij met zijn of haar opname in de dominan-

Bron: Maanboek, Aletta, archief De Maan.

Het logo van Stichting De Maan.

landse vrouw gelegd. Door haar achtergrond zou ze niet goed ‘in het team passen’ en haar werk niet goed doen. Of dit daadwerkelijk het probleem was, is achteraf moeilijk te zeggen. Het gaat er hier echter om, dat de witte hulpverlensters het wel zo zagen. Zij wijzen de culturele achtergrond van de Marokkaans-Nederlandse hulpverlenster aan als de oorzaak van de problemen.

Opvallend is, dat ook de zwarte/migrantenhulpverlensters zélf wijzen op hun eigen achtergrond als de oorzaak van misverstanden. Zo vertelt de Surinaams-Nederlandse hulpverlenster in een interview over de multiculturalisering bij De Maan: “Natuurlijk: ze [de witte hulpverlensters] wilden wel, maar het was een groep die al jaren gevochten had, al heel goed wist wat ze wilde doen, en ook een aantal dingen goed op papier had gezet. En die dan denkt: ‘he wacht eens even, we missen iets’. En dan komen wij [zwarte/migranten hulpverlensters] eraan. Dus je hebt in hun ontwikkeling een achterstand. [...] Zwarte/migranten vrouwen moeten vanaf het begin beginnen. Als dat gebeurt en een ander heeft het gevoel dat het mis zit dan kun je soms wat irritatie krijgen.”²² In deze ma-

te groep, dat hij of zij bang is om een alliantie aan te gaan met de persoon die als ongeschikt wordt gezien. Een dergelijke alliantie zou immers de eigen positie in gevaar kunnen brengen.²⁶ Solidariteit tussen de minderheidsgroepen wordt hierdoor bemoeilijkt, terwijl dit noodzakelijk is om bestaande machtsrelaties te veranderen. Inderdaad lijkt bij De Maan sprake te zijn van een tweedeling binnen de groep zwarte/migrantenhulpverleners: enerzijds zijn er de (succesvolle) Indonesisch-Nederlandse en Surinaams-Nederlandse hulpverleners, anderzijds is er de ('ongeschikte') Ma-

grantenvrouwen project, de zwarte/migrantenvrouwen waren minder hoog opgeleid en hadden minder ervaring dan de witte vrouwen, de witte hulpverleners wisten te weinig van hulpverlening aan zwarte/migrantenvrouwen, en tot slot hadden de zwarte/migranten- en witte hulpverleners een 'defensief-agressieve' houding ten opzichte van elkaar. De zwarte/migrantenhulpverleners bleken het moeilijk te hebben met de 'koude', competitieve cultuur, waarin weinig ruimte was voor persoonlijke en professionele ontwikkeling.²⁸ Het advies was om de organisatiecultuur drastisch te verande-

Helaas moest De Maan haar deuren sluiten voordat de paradigmawisseling werkelijk doorgezet kon worden. De overheid besloot de subsidie stop te zetten, waardoor De Maan niet langer kon blijven bestaan. Voor de zwarte/migrantenhulpverleners een hard gelag: "Net toen het erop aankwam, toen we klaar waren om multiculturalisering handen en voeten te geven, moesten we stoppen."³⁰ Een gemiste kans, niet alleen voor De Maan, maar ook voor talloze andere organisaties, die in deze woelige tijden van multiculturalisering veel hadden kunnen leren van de ontwikkelingen binnen De Maan. //

De sluiting van Stichting De Maan; tekening door Len Munnik.

Bron: Opzij, september 1992.

Noten:

- J. van Mens-Verhulst & B. Waaldijk (eds.), *Vrouwenhulpverlening 1975-2000. Beweging in en rond de gezondheidszorg*. Houten, 2008.
- M. Naezer, 'Stichting De Maan (1981-1992): een elf jaar durende adrenalinestroom', in: J. Van Mens-Verhulst & B. Waaldijk (eds.), *Vrouwenhulpverlening 1975-2000*, pp. 103-118.
- J. Lucassen & R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*. Amsterdam, 1999.
- P. Essed, *Understanding Everyday Racism. An Interdisciplinary Theory and Analysis of the Experiences of Black Women*. Amsterdam, 1989.
- W. de Jong, 'Drie WRR-rapporten vergeleken', in: *Migrantenstudies*, 18 (2), 2002, pp. 78-86.
- J. Van Mens-Verhulst, *Vrouwenhulpverlening. Diversiteit als bron van zorg*. Utrecht, 1996.
- IIAV, archief De Maan, inv.no. 94. Slangengodin, 31 januari 1990.
- R. Thomas, *Beyond Race and Gender. Unleashing the Power of Your Total Work Force by Managing Diversity*. New York, 1991.
- R. Kanter, *Men and Women of the Corporation*. New York, 1977.
- H. Ghorashi, *Paradoxen van culturele erkenning. Management van diversiteit in Nieuw Nederland*. Amsterdam, 2006.
- G. Wekker & H. Lutz, 'A Windswept Plain. The History of Gender- and Ethnicity Thought in the Netherlands', in: M. Botman, N. Jouwe & G. Wekker (eds.), *Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingen vrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam, 2001, pp. 1-31.
- R. Thomas, *Beyond...*, p. 25.
- H. Ghorashi, *Paradoxen...*, p. 20.
- P. Essed, *Understanding...*, p. 158.
- F. Glastra, 'Benaderingen van intercultureel management', in: F. Glastra, *Organisaties en diversiteit. Naar een contextuele benadering van intercultureel management*. Utrecht, 1999, pp. 25-59.
- H. Lutz, *The Long Shadows of the Past. Racisms, Nationalisms, Ethnicisms and Gender in a 'New Europe'*. Lecture held at Internationale Frauenuniversität, 19th of July, 2000.
- IIAV, archief De Maan, inv.no. 94. Verslag themadag 'Hoe hou ik het vol' op 26-10-1990, pp. 3-5.
- R. Dyer, *White*. London, 1997.
- IIAV, archief De Maan, inv.no. 39A. Brief, 13-6-1991.
- IIAV, archief De Maan, inv.no. 39A. Discussieverslag, 1-5-1991.
- Interview, 14-6-06.
- Interview, 6-6-06.
- IIAV, archief De Maan, inv.no. 9. Jaarverslag 1989- zomer 1990.
- Interview, 14-6-06.
- P. Pattynama, 'Assimilation and Masquerade. Self-constructions of Indo-Dutch Women', in: *European Journal of Women's Studies*, 7 (3), 2000, pp. 281-299.
- R. Kanter, *Men...*, p. 237.
- Beide in: J. van Mens-Verhulst & B. Waaldijk (eds.), *Vrouwenhulpverlening...*, pp. 39-50 en pp. 205-216.
- IIAV, archief De Maan, inv.no. 47, Rapport Yvonne van den Mosselaar, juli 1991.
- IIAV, archief De Maan, inv.no. 94, Werkplan 1992.
- Interview, 6-6-06.

rokkaans-Nederlandse hulpverleenster. Hoewel hier ook andere mogelijk oorzaken voor aan te wijzen zijn, zal de benoeming van een 'model-minderheid' niet hebben bijgedragen aan de solidariteit tussen de zwarte/migrantenhulpverleners.

Het paradigma van De Maan

Als we alle vijf parameters naast elkaar zetten kunnen we concluderen dat de witte Maanvrouwen vanuit het positieveactieparadigma handelden. Er was immers sprake van een dichotome definitie van diversiteit (zwarte/migranten- versus witte hulpverleners). Het doel was voornamelijk om meer etnische minderheden aan te stellen teneinde de hulpverlening aan cliënten uit etnische minderheden te verbeteren. De focus lag op de assimilatie van deze minderheden, en de oorzaak van problemen werd gezocht in de capaciteiten en achtergrond van de zwarte/migrantenhulpverleners. De Maan wilde weliswaar een meer diverse personeelssamenstelling, maar nam niet voldoende de tijd om de eigen organisatie kritisch te analyseren. Overigens was De Maan niet de enige organisatie met dit probleem. Zo beschrijft Besouw soortgelijke ontwikkelingen binnen Blijf van m'n Lijf, en Kortram binnen Cortona.²⁷

In 1992, het laatste jaar dat de stichting bestond, vonden er drastische veranderingen plaats in de benadering van diversiteit. De acties die werden ondernomen wijzen zelfs op het begin van een paradigmawisseling. De start van deze omslag werd gevormd door een culturele audit in 1991. Een externe adviseur constateerde een ongelijke verhouding tussen de zwarte/migranten- en de witte hulpverleners. Feilloos legde ze de vinger op de zere plek: er werd maar doorgejaagd, zonder dat er tijd was voor bezinning, de witte oprichters waren emotioneel nauwelijks betrokken bij het zwarte/mi-

ren. Het wederzijds leren moest hierbij centraal staan: "De zwarte/migranten hulpverleners moeten nog leren op het gebied van vrouwenhulpverlening, de witte hulpverleners op het gebied van multiculturalisering." Het wederzijds uitwisselen van kennis zou hier de oplossing voor zijn.

Hoewel het concept 'managen van diversiteit' nog niet eens geïntroduceerd was in de managementliteratuur, vinden we in het rapport verschillende aspecten van dit paradigma terug. Met name de centrale plaats die de organisatiecultuur in het rapport krijgt, laat een omslag zien. Deze cultuur is tot nu toe te veel bepaald door en voor de witte vrouwen, zo stelt het rapport, en daar moet iets aan veranderen. De adviseur ziet dit vooral als een taak voor de witte hulpverleners, wat eveneens past binnen het paradigma van het managen van diversiteit. Verder is assimilatie niet langer een geldig model voor de relatie tussen de groepen, wat een breuk betekent met het positieveactieparadigma.

In de discussie die op het rapport volgde werd de nieuwe, zelfkritische manier van denken overgenomen door de Maanvrouwen. Het werkplan van 1992 stelt: "Multiculturalisering is meer dan alleen het aannemen van zwarte/migranten hulpverleners. Het is ook de implementatie van structurele veranderingen binnen de organisatie op het gebied van beleid, houding, normen, waarden en organisatiecultuur."²⁹ Een paradigmawisseling was in gang gezet.

Marijke Naezer (1982) is beleidsmedewerker bij de Vereniging tegen Seksuele Kindermishandeling en freelance onderzoeker. Dit artikel is een bewerking van haar scriptie *Women's Health Care in Black and White*, en een vervolg op haar artikel over Stichting De Maan in de bundel *Vrouwenhulpverlening 1975-2000*. Contact: norbertenmarijke@chello.nl

Van onzichtbaar naar zichtbaar: van communistes tot slachtoffers en *baboesjka's*

Gewezen *Ostarbeiterinnen* in België

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog migreerden bijna 4000 vrouwelijke Sovjetburgers naar België. Tijdens de oorlog waren ze gedeporteerd en verplicht tewerkgesteld in Duitsland. De vrouwen bleven gedurende de Koude Oorlog onzichtbare migranten, wat grotendeels te wijten was aan hun marginale positie in België en de Sovjet-Unie, en aan de manier waarop deze staten de Tweede Wereldoorlog herinnerden. Het postcommunistische Europa daarentegen concentreerde zich op slachtofferschap en besteedde meer aandacht aan etnische verschillen, dan dat het aandacht had voor politieke overtuigingen. Deze nieuwe tijdsgeest hielp gewezen *Ostarbeiterinnen* in België op het voorplan te treden en maakt hen op dit moment populairder dan ooit. In migratieonderzoek is er recent aandacht voor het thema herinnering. Er wordt niet gepeild naar structurele integratiefactoren of (veelal etnische) identiteiten, maar naar de voorstelling van migranten in hun landen van vestiging door de tijd heen. In dit stuk wordt beschreven hoe de voorstelling van *Ostarbeiterinnen* in België tijdens hun vestigingsproces verschoof; eerst werden zij als gemarginaliseerde communistes neergezet, daarna als meelijwekkende slachtoffers en geëtnificeerde *baboesjka's*.

/ Machteld Venken /

Na de invasie van de Sovjet-Unie op 21 juni 1941 begonnen nazisoldaten met de deportatie van krijgsvangenen. Later deporteerden zij ook gewone burgers. Daarvoor werden specifiek jonge vrouwen geboren tussen 1920 and 1926 geselecteerd. Zij werden richting Duitsland op transport gezet en ontvingen een stofven lapje met het woord 'Ost' er op, dat zij altijd op hun kleding moesten dragen. Deze *Ostarbeiterinnen* werden verspreid over verschillende fabrieken en boerderijen. In industriële centra leefden zij in geïsoleerde barakken omringd met prikkeldraad, die zij aanvankelijk enkel onder begeleiding mochten verlaten. De leef- en werkomstandigheden van *Ostarbeiterinnen* op boerderijen hingen grotendeels af van de eigenaar. De Russische historicus Pavel Poljan schat het aantal Sovjetgedeporteerden op 6,4 miljoen. Daaronder zouden 3,2 miljoen *Ostarbeiter* en vooral *Ostarbeiterinnen* te vinden zijn geweest.

De naziwetgeving omschreef *Ostarbeiterinnen* als *Untermenschen* en plaatste hen bijna aan het einde van de hiërarchische raciale naziladder. Zij werden enkel voorgegaan door joden, Roma, Sinti en homoseksuelen. *Ostarbeiterinnen* werden gedwongen tewerkgesteld, ontvingen kleine hoeveelheden voedsel, hadden weinig toegang tot gezondheidszorg en ondergingen verbale discriminatie. Tijdens de oorlog bestond een omgekeerde evenredigheid tussen hun behandeling en de situatie aan het front; hoe meer militaire successen, hoe slechter de nazi's *Ostarbeiterinnen* behandelden, en *vice versa*. Gedurende de hele oorlog moesten *Ostarbeiterinnen* strikt gescheiden worden van Duitsers en *Westarbeiter* (West-Europese vrijwilligers, gedwongen arbeiders onder een beter

regime dan *Ostarbeiterinnen*, en krijgsgevangenen). Een politieverordening van augustus 1942 schreef bijvoorbeeld voor dat alles wat solidariteit tussen *Ostarbeiterinnen* en mensen van andere landen kon bevorderen, verboden was.¹

In de realiteit stonden *Ostarbeiterinnen* echter in regelmatig contact met mensen van andere landen. Mondelinge geschiedenisprojecten hebben aangetoond dat sommigen van hen door middel van kleine handelingen trachtten het le-

ven van *Ostarbeiterinnen* dragelijker te maken: Duitse collega's gaven bijvoorbeeld stiekem eten door tijdens het werk en *Westarbeiter* gooiden stukken zeep over het prikkeldraad.² Over interraciale seksuele contacten en relaties is nog weinig bekend. Vanzelfsprekend wilde het naziregime het Duitse bloed zuiver houden van 'vreemde invloeden' en plaatste daarom voor *Ostarbeiterinnen* de doodstraf op seksueel contact met Duitsers. Al in het voorjaar van 1943 werden echter zo veel zwangerschappen bij *Ostarbeiterinnen* geregistreerd, dat men in nazicirkels een decreet goedkeurde dat toestond hen aan abortussen en sterilisatie te onderwerpen. Microstudies tonen aan dat een abortus niet altijd plaatsvond met de toestemming van de moeder, en dat moord op *Ostarbeiterinnen* en hun ongeboren kinderen tot een gewone praktijk verwerd in speciale *Ostarbeiterinnen*materniteitsklinieken.³ Men kan duidelijk zeggen dat *Ostarbeiterinnen* aan een tweevoudige discriminatie onderhevig waren: op basis van 'hun Slavisch ras' (zoals het naziregime dat omschreef), en op basis van hun geslacht, tenminste in het geval van een zwangerschap.

Deze discriminatie hield niet op bij het einde van de Tweede Wereldoorlog. Stalin had al in 1941 een verordening uitgevaardigd die be- >>

Portret van Marija Ivanovna Strel'tsova met haar vriendinnen in *Ostarbeiterinnen*uniform op 17.9.1944.

Bron: Memorial te Moskou, foto 43792 Marija Ivanovna Strel'tsova (Popova), 17.9.1944.

paalde dat alle Sovjetburgers die voor het nazi-regime werkten, vervolgd zouden worden. Toen het verdrag van Jalta van februari 1945 voorzag in de repatriëring van alle Sovjetburgers die zich buiten de grenzen van de Sovjet-Unie bevonden, werd deze verordening in praktijk gebracht. Aanvankelijk leken de repatriëringen succesvol, maar veel Sovjetburgers trachtten te ontsnappen door bijvoorbeeld een andere naam aan te nemen of met een buitenlander te trouwen. Sommige *Ostarbeiterinnen* hadden tijdens de oorlog Belgische mannen leren kennen en waren na de bevrijding met hen naar België verhuisd en daar met deze mannen getrouwd. Tot 1984 hanteerde België het principe van 'eenheid van nationaliteit in het gezin'. Dat betekende dat bij een gemengd huwelijk de vrouw automatisch de nationaliteit van haar echtgenoot ontving. Op deze manier verwierven ongeveer 4000 *Ostarbeiterinnen* het Belgisch staatsburgerschap en waren zij gevrijwaard van repatriatie.⁴

Publieke narratieven van oorlogsherinnering in België en de Sovjet-Unie⁵ tijdens de Koude Oorlog (1947-1991)

Om aan te tonen hoe *Ostarbeiterinnen* in België tijdens de Koude Oorlog als onzichtbare communistes werden voorgesteld, illustreer ik eerst hoe de Tweede Wereldoorlog in België en de Sovjet-Unie in de publieke sfeer herinnerd werden en hoe in deze publieke herinneringen de oorlogservaringen van gewezen *Ostarbeiterinnen* gemarginaliseerd werden. Omdat gewezen *Ostarbeiterinnen* in België migranten waren die eveneens contacten onderhielden met hun thuisland, dienen de publieke herinneringscontexten van zowel België als de Sovjet-Unie te worden besproken. Ik kijk eerst naar de publieke voorstellingen van oorlogsherinnering in beide landen. In navolging van de Britse linguïst Abbott, noem ik deze voorstellingen van oorlogsgebeurtenissen – in woorden of op een ander welke andere wijze, inclusief praktijken tijdens herdenkingsplechtigheden – narratieven.⁶ Vervolgens ga ik in op zowel de rol van natiestaten in publieke oorlogsherinnering als op de maatschappelijke situering van gewezen *Ostarbeiterinnen* in België.

Tijdens de Koude Oorlog formuleerden natiestaten narratieven van oorlogsherinnering die oorlogservaringen voorstelden in het licht van de op dat moment heersende geopolitieke crisis. Natiestaten in de westerse wereld stelden communisme gelijk aan nazisme en beschouwden het als hun taak deze nieuwe vorm van totalitarisme te bestrijden, terwijl aan de andere kant van het IJzeren Gordijn de Sovjetbezorgdheid voor vrede in de wereld, gebaseerd op de bijdrage van de Sovjet-Unie in de overwinning op het fascistische naziregime, werd benadrukt. Deze narratieven zetten bepaalde oorlogservaringen in de verf, en plaatsten andere in de schaduw. In de Atlantische wereld werden er door verschillende natiestaten inspanningen

gedaan om het verzet tegen het naziregime uit te vergroten en collaboratie met dat regime te marginaliseren. Tegelijkertijd werd in de Warschaupactlanden het nazi-Sovjetpact van 1939, dat de verdeling van Centraal-Europa omschreef, verzwegen en werden de oorlogservaringen van soldaten uit het Rode Leger, en niet die van het Britse of Amerikaanse leger, verheerlijkt.

Ondanks het tegenstrijdige karakter van deze antitotalitaire en antifascistische narratieven, vinden zij elkaar in het verzwijgen van 'vreem-

als eenheid. In Vlaanderen onderstreepte het naziregime de gemeenschappelijke 'etnische' Germaanse afkomst en werden de Vlamingen bepaalde privileges verschaft, waarvoor Walen niet in aanmerking konden komen. Er waren Vlamingen die de bezetting als mogelijkheid zagen om in de toekomst meer Vlaamse autonomie te verwerven. Dit ideeëngoed zou centraal komen te staan in het politieke programma van de naoorlogse Vlaamse beweging. Om de collectieve nationale identificatie te stimuleren, liet het narratief van oorlogsherinnering van de

Ostarbeiterinnen poseren voor de fabriek Ruber Renner te Hagen in Duitsland op 5.6.1943.

de mensen', inclusief *Ostarbeiterinnen*. De helden en slachtoffers waarop deze narratieven zich concentreerden – respectievelijk verzetsstrijders en communistische 'martelaren' – waren mensen die verschillende natiestaten cruciaal achtten voor hun identificatie. Zo pasten de oorlogservaringen van joden lang niet in deze narratieven. Vanaf de jaren 1960 sijpelden oorlogsherinneringen aan de Holocaust de Atlantische narratieven van oorlogsherinnering binnen, maar in de Sovjet-Unie en haar satellietstaten, bleven ze gecensureerd. Slechts sinds de jaren 1980 werd de joodse oorlogsgeschiedenis van Centraal- en Oost-Europa herontdekt.

De geopolitieke strijd inzake oorlogsherinnering voorstellen als één tussen democratie en totalitarisme, of communisme en fascisme, simplificeert het complexe karakter van nationale discussies over oorlogsherinnering. Elke Europese natiestaat moest een manier vinden om met de eigen oorlogservaringen om te gaan. In tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog, hadden Belgen in de jaren 1940 nauwelijks gevochten op Belgisch grondgebied. Bovendien waren er veel minder verzetsstrijders dan inwoners die het naziregime ondersteunden. Daarenboven verschilde de samenwerking van het regime in Vlaanderen en Wallonië, ondanks het feit dat het naziregime bleef uitgaan van België

Belgische natiestaat Belgische inwoners geloven dat de hele natie verzet had geboden aan het naziregime.

Belangrijke *civil society* organisaties verzetten zich tegen dit narratief. Waar Belgische patriottische verenigingen aanvankelijk bijval voor hun narratieven van oorlogsherinnering hadden genoten, boetten zij aan het einde van de jaren 1950 aan populariteit in. De grootste Vlaamse politieke partij, de Christelijke Volkspartij, uitte een narratief van oorlogsherinnering waarin een meer vooraanstaande plaats toegedicht werd aan de repressie. Dit resulteerde in een eerder impliciete vergoelijking van oorlogscollaboratie. Deze inzet volgde uit de frustratie van de partij inzake de Koningskwesitie en haar wens macht te herwinnen, nadat de verkiezingen van 1957 haar in oppositie hadden geplaatst. Een band tussen Vlaams-katholicisme en herinnering aan collaboratie zou groeien in de volgende decennia en vanaf de jaren 1980 zou het leiden tot communautaire gepolariseerde Vlaams-Waalse lezingen van oorlogservaringen. Daarbij startte het debat over de Holocaust in België later dan in omliggende landen. Aangezien de Belgische regio's naar meer autonomie streefden, hadden zij er geen baat bij de 'morele schulden' van het federale België te erven. De Holocaust werd slechts een

element in de publieke oorlogsherinnering in de jaren 1980, omdat het dan een contra-argument voor xenofobe tendensen kon vormen.⁷

In tegenstelling tot de Atlantische Wereld, waar *civil society* organisaties communiceerden met natiestaten over de inhoud van publieke narratieven van oorlogsherinnering, hanteerde de Sovjet-Unie een centralistisch bestuur dat een dergelijke kruisbestuiving verhinderde. De rol van de natiestaat in de articulatie van publieke narratieven van oorlogsherinnering was daarom in de Sovjet-Unie allesbepalend. Communistische oorlogservaringen werden als voorbeeld gesteld voor het deugdelijke patriotische karakter van Sovjetburgers. Feiten die hiervan afweken, zoals de oorlogservaringen van Sovjetburgers tewerkgesteld in nazi-Duitsland (inclusief *Ostarbeiterinnen*), werden verzwegen. Nikita Chroesjtsjov verrijkte het hegemone Sovjetnarratief van oorlogsherinnering met herinneringsaandacht voor de doden door middel van de symbolische Onbekende Soldaat, een protagonist wiens dood betekenis gegeven kon worden zonder dit Sovjetnarratief onderuit te halen. Chroesjtsjov stond vrijgelaten gevangenen uit Siberische strafkampen ook toe een eigen oorlogsnarratief te ontwikkelen, eveneens onder voorwaarde dat zij het officiële narratief intact lieten. Dit narratief concentreerde zich op persoonlijke oorlogservaringen in loopgraven.

Voor het eerst werden bovendien contacten gelegd met Sovjetburgers gevestigd in de Atlantische Wereld, zoals de *Ostarbeiterinnen* in België. De Sovjetadministratie richtte een speciale organisatie op die Sovjetmigranten in de Atlantische wereld ervan moest overtuigen naar huis terug te keren. De 'Moederlandorganisatie' werd door de Sovjetautoriteiten voorgesteld als een initiatief van voormalige Sovjetkrijgsgevangenen, inclusief teruggekeerde *Ostarbeiterinnen*, die bezorgd waren om het lot van hun collega's in migratie. In werkelijkheid was het de staat zelf die haar migranten terug wenste. Het vreesde immers dat zij strategische kennis bezaten over de Sovjet-Unie die Atlantische staten van nut zou zijn tijdens een eventuele Derde Wereldoorlog en de Sovjet-Unie in haar voortbestaan zou kunnen bedreigen. Er keerden maar weinig Sovjetmigranten terug, maar, zoals later wordt aangetoond, wist de Moederlandorganisatie niettemin haar grip te leggen op het organisatieleven van vele Sovjetburgers in migratie.

Contacten over het IJzeren Gordijn heen, zouden verstevigd worden onder het bewind van Leonid Brezjnev, die de herinnering aan Sovjetoverwinning in de Tweede Wereldoorlog alom aanwezig maakte. Het 'glasnostprogramma' van Michail Gorbatsjov liet Sovjetburgers toe *civil society* organisaties te vormen die openlijk het Sovjetnarratief van oorlogsherinnering becommentarieerden. De *civil society* organisatie *Memorial* speelde een belangrijke rol in deze verandering. De liberale dissidenten van deze organisatie wilden de ervaringen van oorlogs- en Sovjetrepressie in de publieke ruimte brengen. Voor dat doel vond *Memorial*

in de jaren 1980 wisselende steun van verschillende politici, die bleven aarzelen of de verspreiding van herinneringen over onderdrukking tijdens het stalinisme de hervormingen van het Sovjetse politieke apparaat zou vergemakkelijken, dan wel zou verhinderen. Slechts mondjesmaat kwamen zo de oorlogservaringen van vergeten 'vreemdelingen', zoals joden en Sovjetburgers gevestigd in de Atlantische wereld, aan het licht.⁸

De rol van de natiestaat in narratieven van oorlogsherinnering

De afwezigheid van gewezen *Ostarbeiterinnen* in publieke narratieven van oorlogsherinnering kan niet enkel verklaard worden door de politieke context van de Koude Oorlog, maar ook door het wezen van de natiestaat. Nira Yuval-Davis laat in haar boek *Gender & Nation* zien hoe aan het einde van de achttiende eeuw het model van de natiestaat werd ontworpen naar

Bron: <http://www.halsaf.nl/Tamara/images/ost1.gif>

Dit kenteken moest Ostarbeiders onderscheiden van andere arbeidskrachten.

het beeld van de man en hoe vrouwen en niet-burgers uit dit politiek project geschreven werden. Bijgevolg werden de oorlogservaringen van deze vrouwen en niet-burgers over het hoofd gezien in de narratieven van oorlogsherinnering die door natiestaten werden gepredikt. Veranderingen in de samenleving hebben het onderzoek naar oorlogsherinneringen beïnvloed. De tweede feministische golf van eind jaren 1970 kaartte de bijna uitsluitend mannelijke voorstelling in oorlogsherinnering aan. Er werd aangetoond dat het lijden van mannen gemakkelijker in narratieven van oorlogsherinnering kon worden ingeschreven dan dat van vrouwen, omdat de eersten in verband werden gebracht met deugdzaamheid en eer voor de natiestaat, terwijl de laatsten vaak geassocieerd werden met schaamte. Feministisch onderzoek analyseerde hoe de oorlog vooroorlogse genderverhoudingen overhoop gooide, en hoe publieke narratieven van oorlogsherinnering na-

dien op normatieve wijze probeerden deze vooroorlogse orde te herstellen.⁹ De politieke wetenschapster Claudia Lenz beweert dat de bezetting mannen bang maakte om hun leidende rol in de samenleving te verliezen. Als een gevolg hiervan, concentreerden publieke narratieven van oorlogsherinnering zich in de eerste plaats op mannelijke deugdelijkheid, verstaan als de identificatie van mannen met de verdediging van hun natiestaat. Vrouwen werden slechts zelden afgebeeld. In narratieven van oorlogsherinnering nemen zij de gestalte aan van moeders of huisvrouwen, die de haard bewaren terwijl hun echtgenoten aan het front verblijven, of van dissidenten die doelbewust vooroorlogse sociale normen (onder meer inzake seksualiteit) aanvochten en daarom na de oorlog gestraft dienden te worden.¹⁰ Aleida Assmann formuleerde dit als volgt: "Zolang heldhaftige grootheid de toegangspoort tot culturele herinnering vormt, en zolang klassieke gecanoniseerd worden, vallen vrouwen systematisch ten prooi aan vergetelheid. Dit kan tot structurele amnesie leiden".¹¹

Wanneer het lijden van vrouwen een plaats zou krijgen in publieke narratieven van oorlogsherinnering, dan geeft men ook toe dat soldaten zich niet altijd deugdzaam hebben gedragen, wat de Onbekende Soldaat van zijn sokkel werpt. Als gevolg van de hier genoemde uitsluitingsmechanismen, zijn vrouwelijke afbeeldingen op oorlogsmonumenten slechts van recentere datum.

Onzichtbare communistes¹²

De gemarginaliseerde positie van gewezen *Ostarbeiterinnen* in publieke narratieven van oorlogsherinnering was niet alleen een gevolg van de koudeoorlogscontext en het wezen van natiestaten, maar ook van de manier waarop de Belgische samenleving was georganiseerd. Hun onzichtbaarheid werd mede in de hand gewerkt door de verzuiling. De katholieke, socialistische en liberale zuil omvatten niet alleen politieke partijen, maar ook kranten, vakbonden, sportclubs en universiteiten. Het maakte elk van de zuilen bij wijze van spreken zelfbedruipend. Leden van een bepaalde zuil dienden niet te socialiseren met leden van een andere zuil.

Aanvankelijk werd een poging ondernomen om de voormalige *Ostarbeiterinnen* te integreren in de grootste zuil: de katholieke. De kloosterorde de redemptoristen, bleek om religieuze redenen geïnteresseerd in voormalige *Ostarbeiterinnen*. De Belgische redemptoristen waren voor de Tweede Wereldoorlog actief in Oost-Polen (vandaag West-Oekraïne), waar zij gelovige orthodoxen en atheïstische communisten probeerden te bekeren tot de Grieks-katholieke Kerk. Deze kerk kent de orthodoxe ritus, maar heeft zich onder het gezag van de paus geplaatst. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de redemptoristen verdreven en keerden zij terug naar België. In de voormalige *Ostarbeiterinnen* zagen de redemptoristen nieuwe bekeeringskandidaten. Ondanks de succesvolle bekeeringcampagne in 1945 en 1946, waarbij voornamelijk toekomstige Belgische schoonouders >>

geïnteresseerd waren in de bekering van hun schoondochters, bleken de voormalige *Ostarbeiterinnen* in de daaropvolgende jaren slechte kerkgangsters, en namen zij nauwelijks deel aan het katholieke verenigingsleven.

Naast de drie grote zuilen, kan men eveneens spreken van een vierde, kleine, communistische zuil. Net na de Tweede Wereldoorlog was de communistische partij in België redelijk populair vanwege haar betrokkenheid bij het verzet in het onafhankelijkheidsfront tijdens de oorlog. Met een verkiezingsuitslag van 12,6 procent in

zoeken, moest ze dus wel lid worden van de vereniging. Zo kon de Sovjetambassade, in nauwe samenwerking met de Moederlandorganisatie in de Sovjet-Unie, het verenigingsleven van de Vereniging voor Sovjetburgers in België dicteren. Dat deed ze bijvoorbeeld duidelijk met het koor van de vereniging, dat toevallig bijna uitsluitend Sovjetpropagandaliederen zong. Aangezien de Sovjetambassade ook het merendeel van hun concerten organiseerde en sponsorde, bleef de werking van de vereniging sterk onder de controle van die ambassade.

Tijdens de interviews die ik voor mijn doctoraal proefschrift afnam, werd duidelijk dat er naast dit formele verenigingsengagement, nog vele informele ontmoetingsvormen bestonden. Eerder onderzoek wees reeds uit dat onder migrantenvrouwen het informele karakter van organisaties hoger ligt dan onder migrantenmannen. Op deze wijze blijven zij niet enkel onzichtbaarder dan migrantenmannen in de publieke sfeer, maar is ook het onderzoek van historici naar hun activiteiten in het verleden moeilijker.¹³ Zo vertel-

den een respondente me dat haar Vlaamse man een andere Vlaamse man ontmoet had op een plaatselijke voetbalwedstrijd te Waregem. De man bleek eveneens gehuwd met een voormalige *Ostarbeiterin*. Beide koppels werden hechte vrienden, en in de loop der jaren sloten nog twee soortgelijke koppels zich aan.¹⁴

Tijdens de Koude Oorlog bleven *voormalige Ostarbeiterinnen* in België voorgesteld als onzichtbare en gemarginaliseerde communistes. Vele factoren werkten deze voorstelling in de hand. Voormalige *Ostarbeiterinnen* waren oorlogsmigranten, en hun oorlogservaringen pasten niet in de wijze waarop tijdens de Koude Oorlog publieke oorlogsherinneringen werden voorgesteld, noch in de Sovjet-Unie, noch in België. Bovendien hadden de Sovjetse en Belgische natiestaten sowieso weinig aandacht voor de oorlogservaringen van vrouwen. En omwille van het communistische profiel van de migrantenvrouwen, vielen zij ook buiten de drie dominerende zuilen van het Belgische publieke leven. In de schaduw hiervan echter, ontwikkelden zij een niet te onderschatten formeel verenigingsleven met de steun van de Sovjetambassade.

De postcommunistische periode (1991-heden)

De val van het communisme bracht een herinterpretatie met zich mee van de publieke narratieven van oorlogsherinnering zoals uitgedrukt

door verschillende natiestaten aan beide kanten van het IJzeren Gordijn. Bovendien nam vanaf de jaren 1990 de dominantie van natiestaten in de uitdrukking van narratieven van oorlogsherinnering stadig af. In een meer geglobaliseerde wereld bleken *civil society* organisaties succesvol in de verspreiding van narratieven die mensenrechten en etnische identiteiten centraal stelden. Politiek georiënteerde narratieven verloren terrein en hun plaats werd ingenomen door narratieven van oorlogsherinnering die focusten op trauma, slachtofferschap en etnische genocide. Men zou zelfs kunnen zeggen dat ondanks de pogingen van het postmodernisme om metanarratieven onderuit te halen, de Holocaust in onze tijden tot het ultieme referentiepunt van moreel verval is uitgegroeid. Tegelijkertijd maakten oorlogsoverlevenden die tijdens de Koude Oorlog onzichtbaar waren gebleven, gebruik van deze situatie om in het kielzog van het Holocaustbewustzijn te ijveren voor erkenning. Dit wekte ook de interesse van historici; zij vroegen zich bijvoorbeeld af hoe oorlogservaringen hun weg vonden naar publieke narratieven van oorlogsherinneringen.¹⁵

In de Sovjet-Unie bracht de *glasnost*periode het officiële antifascistische narratief van oorlogsherinnering aan het wankelen, mede dankzij het engagement van *Memorial*. Toen de Sovjet-Unie ophield te bestaan, werd het voor Duitsland mogelijk een oorlogspensioen te betalen aan voormalige Sovjetgevangenen en *Ostarbeiter(innen)*. De Heinrich Böll stichting zette samen met *Memorial* een project op om kandidaten op te sporen. Deze opsporingstocht heeft velen warm gemaakt om de oorlogservaringen en -herinneringen van ‘vergeten’ oorlogsoverlevenden te onderzoeken. Zo hebben in Duitsland grote bedrijven historisch onderzoek laten uitvoeren naar de bedrijfsgeschiedenis tijdens de Tweede Wereldoorlog om een goed zicht te krijgen op hun aandeel in de verplichte tewerkstellingsproblematiek en de perceptie van gedwongen arbeiders een halve eeuw na de feiten. Dat aandeel was veel groter dan vooraf bekend, en de herinnering aan gedwongen arbeid bleek voor vele oorlogsoverlevenden een centrale plaats in hun leven in te nemen. De gepubliceerde studies van dergelijke historici gebruikten voor het eerst de term dwangarbeid en schreven zo een slachtofferrol voor aan de arbeiders. Dit nieuwe narratief heeft op zijn beurt bijgedragen tot de omverwerping van de publieke narratieven van oorlogsherinnering van de Koude Oorlogperiode.¹⁶

In de voormalige Sovjet-Unie wordt dergelijk onderzoek vandaag voornamelijk gevoerd door *civil society* organisaties zoals *Memorial*. Zij spreken over het ‘lijden’ van ‘slachtoffers van twee dictaturen’ (het nazisme en stalinisme).¹⁷ Er is echter een duidelijke scheidingslijn te trekken tussen hedendaags onderzoek in de Russische Federatie en Wit-Rusland enerzijds, en Oekraïne anderzijds.

In de Russische Federatie begon Vladimir Poetin het Sovjetverleden te herwaarderen. Deze koers wordt voortgezet door de huidige Russische president Dimitri Mjodvedjev. Ook

Deze foto toont een groep *Ostarbeiterinnen* die werkten in een steenkoolmijn in het noordelijke Ruhrgebied.

1946 konden de communisten zelfs lid worden van de regering. Na 1947 was de rol van de communistische partij echter uitgespeeld en haar electoraat kalfde af. Vanaf de jaren 1950 was het communisme in België geen bedreiging meer en communisten hoefden niet meer bestreden te worden omdat ze er te weinig invloedrijk voor waren. Dit opende echter ook mogelijkheden voor communistische aanhangers; in de schaduw van het politieke leven konden er in alle rust heel wat communistische activiteiten plaatsvinden. De Belgische-Sovjetse Vriendschapsorganisatie en de Vereniging voor Sovjetburgers bijvoorbeeld, werden door Belgen beschouwd als kleine onschadelijke fenomenen en konden daarom onverstoorde hun gang gaan.

Gedurende meer dan zestig jaar bracht deze Vereniging voor Sovjetburgers gewezen *Ostarbeiterinnen* bij elkaar, in totaal zowat een duizendtal. Het was de enige officiële vereniging in België van voormalige *Ostarbeiterinnen*. Gezien het feit dat *Ostarbeiterinnen* opgegroeid waren in de Sovjet-Unie, hadden velen van hen communistische sympathieën. Dat zij zich rond deze politieke vereniging verzamelden, lijkt – zeker in het licht van de verzuiling – logisch. Toch is er meer. De vereniging was volledig afhankelijk van de Sovjetambassade, die het lidmaatschap als voorwaarde beschouwde om een visum voor het land te kunnen verkrijgen. Indien een gewezen *Ostarbeiterin* een familielid in de Sovjet-Unie wilde be-

de Wit-Russische president Lukasjenko kijkt op gelijkaardige wijze naar het recente verleden. De aandacht voor de oorlogservaringen en -herinneringen van *Ostarbeiterinnen* vermindert. Er verschijnen minder boeken, er worden minder interviews afgenomen, en in het Museum van de Tweede Wereldoorlog te Moskou maken de oorlogservaringen van *Ostarbeiterinnen* geen deel uit van de collectie. In Oekraïne daarentegen zijn visies op het recente verleden onderwerp van voortdurende politieke en ideologische strijd. Er zijn politici en weten-

rol aan. Ik bespreek hier één van de steeds talrijker wordende krantenartikels.¹⁹ In maart 2006 beschreef de *Gazet van Zurenborg* (een wijk in Antwerpen) een bijeenkomst van gewezen *Ostarbeiterinnen*. Meer dan de helft van het artikel bestaat uit foto's van zingende vrouwen, met daaronder de woorden: "volgens de Nazi's waren wij, meisjes en vrouwen uit een communistisch land, het laagst in de hiërarchie van alle gevangenen".

De lectuur bevestigt deze eerste indruk. Voor de auteur van het krantenartikel staan etnifica-

"Gewoon even zeggen wie wij zijn
Wat wij zijn, dat is niet nodig
Dat is al duidelijk
Het kozakkengebruik vanuit de ex-Sovjet-Unie
U hoort hier de Russische variant van de Buena Vista Social Club
Maar in plaats van Cubaanse mannen van boven de tachtig
Hooft u hier Russische en Oekraïense vrouwen van boven de tachtig
En de Havanasigaar is hier dus vervangen door de wodka
Kozakkenliederen, liederen van thuis, liederen uit de ex-Sovjet-Unie,
Russische liederen, liefdesliederen
Dit alles krijgt u en nog veel meer
Zolang de kou en onze stem het ons toelaat"²³

De koorleider gaf duidelijk een geromantiseerde etnische interpretatie aan "wie wij zijn", door te verwijzen naar "Kozakken", "de Buena Vista Social Club" en "wodka". De Buena Vista Social Club ontstond in de jaren 1990 en verzamelde oude Cubaanse muzikanten en twee jongere Amerikanen die samen Cubaanse volksmuziek opvoerden. Zij werden immens populair dankzij hun vele internationale concerttournees. De koorleider maakte ook een verschil tussen "Russische" en "Oekraïense" vrouwen, iets wat de koorleden tijdens de Koude Oorlogsperiode niet deden. Zij stelden zichzelf toen voor als "Sovjetburgers". Het is ook interessant dat de koorleider het woord ex-Sovjet-Unie gebruikte tussen "liederen van thuis" en "Russische liederen". Niet alleen de toespraak, maar ook het repertoire verschilde radicaal van wat het koor had opgevoerd tijdens de Koude Oorlogsperiode. Tijdens het concert was er voornamelijk plaats voor wat zij 'liederen van vroeger' noemden, daarbij doelend op liederen van voor de Russische revolutie. Het is interessant dat deze vrouwen deze liederen bleken te kennen, aangezien zij dateerden van voor hun geboorte. Tijdens de interviews werd duidelijk dat de liederen via familiale kring, van generatie tot generatie, waren overgeleverd. Ondanks het feit dat de vrouwen in hun vereniging gedurende een halve eeuw overwegend Sovjetpropagandaliederden hadden gezongen, waren deze liederen nog bekend. De Sovjetpropagandaliederden van de Koude Oorlogsperiode werden zelfs naar de achtergrond verschoven.²⁴

Bron: Memorial te Moskou, foto 43592 Ekaterina Vladimirovna Antimonik, niet gedateerd.

Ostarbeiterinnen aan het werk op een boerderij te Winsen in Duitsland.

schappers die aanleunen bij de Russische visie, terwijl anderen concentreren op de 'slachtoffers' van de oorlog. In deze laatste versie vinden gewezen *Ostarbeiterinnen* hun plaats. Vandaag de dag financiert de Oekraïense staat veel academisch onderzoek en erfgoedprojecten naar de oorlogservaringen en – herinneringen van *Ostarbeiterinnen*.¹⁸

Zichtbare slachtoffers en baboesjka's

Het feit dat de Holocaust in België pas vanaf de jaren 1980 een publiek thema werd, verhinderde niet dat de Holocaust ook in België het ultieme referentiepunt van (etnisch) slachtofferschap werd. Bovendien bemerkt men eerste stappen van andere oorlogsoverlevenden, om in de voetsporen van de Holocaustherinnering te ijveren voor zichtbaarheid. Dit is ook het geval voor gewezen *Ostarbeiterinnen*. Slechts sinds enkele jaren vinden hun oorlogservaringen hun weg naar het geschreven woord. Belgische lokale kranten begonnen over deze vrouwen te schrijven, en maten hen een slachtoffer-

tie en slachtofferschap centraal. Hij gaat uitgebreid in op de etnische praktijken van de dames, zoals het zingen van folkloreliederden en koken voor elkaar. Hij parafraseert de vertellende dames op dergelijke wijze, dat zij transmuterden tot slachtoffers: "In gesloten treinwagons werden we naar Duitsland gevoerd. Als vee". Of: "Daar waren ook Belgische mannen tussen. Zij gaven ons soms een extra stukje brood of zo".²⁰ In een ander nummer van de *Gazet van Zurenborg* staat een opvolgartikel dat dezelfde thema's herhaalt. Het kopt: "Russische vrouwen bedanken met kaviaar en wodka" en vertelt hoe de vrouwen de auteur opnieuw uitnodigden, want: "Na al die jaren krijgen we een beetje aandacht. En deze aandacht is een vorm van erkenning (...) Eindelijk begrijpt iemand ons. Daarom wist ik nadat ik het artikel had gelezen: dit is een nieuw begin".²¹

In december 2007 nam ik deel aan het optreden van deze gewezen *Ostarbeiterinnen* op de Kerstmarkt van Zurenborg en zag ik hoe hun organisatie dit geëtnificeerde narratief zelf herhaalt.²² De koorleider sprak het publiek die dag als volgt toe:

Drie muzikanten begeleidden het koor die dag. Eén van hen is eigenlijk een Romavioliste die veel optreedt in België en in het buitenland. Hij neemt het voortouw en speelt de zo karakteristieke Romamuziek met chromatische toonladders, glissandi en veel improvisatie. De combinatie van Russische met Oekraïense volksmuziek, en zeker Sovjetpropagandaliederden met Romamuziek, klonk vreemd, maar was opvallend populair. Na het concert ontving het koor een warm applaus en meer dan tien luisteraars kwamen vragen of ze een CD konden kopen. "Het klinkt zo Roemeens", zei een vrouw vol bewondering, en: "Ik wist niet dat wij ook onze Buena Vista Social Club hadden!" riep >>

Een repetitie van het koor Ostarbeiterinnen.

Bron: www.gazetzurenborg.be

een ander enthousiast. De luisteraars waren onder de indruk van de muziek, en niemand besteedde aandacht aan de inhoud van de enkele Sovjetpropagandaliederen die het koor die dag zong. Het publiek reageerde niet op traditionele militante Sovjetmelodieën, of op woorden zoals “*Tovarisjsj* (kameraad – MV) Vorosjilov”, een verwijzing naar de legerofficier en intieme vriend van Stalin Kliment Efremovitsj Vorosjilov, omdat dit overgoten werd met een ‘Roma muzikaal sausje’.

We zien hier duidelijk hoe in het postcommunistische tijdperk de vroegere politiek geïnspireerde narratieven van oorlogsherinnering getransformeerd zijn tot narratieven die etniciteit in het centrum plaatsen van onze geglobaliseerde wereld. Roma en Cubaanse muzikanten, indien gepresenteerd als transnationale *ethnics*, lijken op een vreemde manier zeer goed te passen in dat plaatje: op globale muziekfora wordt hen steeds vaker een muzieknoot, maar geen stem geboden. De melodieën van een Romavolant of een Cubaanse klarinettist wekken voor de luisteraars de verbeelding op van een geglobaliseerde wereld, maar de discriminatie die de Roma en Cubaanse bevolking ondergaat, ontgaat het publiek volledig. De verspreiding van wereldmuziek is daarom meer een *top-down* constructie van de media-industrie dan een *bottom-up* fenomeen.²⁵

Door Russische en Oekraïense volksliederen van voor het communisme te programmeren en door naar Roma en Cubaanse volksmuziek te refereren, wist de koorleider het koor van gewezen *Ostarbeiterinnen* naar haar grootste succes ooit te leiden. Belgen omarmen nu de charmante wodka drinkende *babojska's* en eigenen hen toe door hen te exotiseren als “onze Buena Vista Social Club”. Daarbij is hun communistische achtergrond niet meer relevant. Zo vond het koor gemakkelijk een plaats in een hedendaags narratief van etnisch transnationalisme. De koorleden zelf begrijpen niet waarom ze plots zo veel uitnodigingen krijgen om op te treden. Maar al te graag zingen ze verder, ondanks hun hoge leeftijd.²⁶ Aangezien de kinderen van deze vrouwen nauwelijks betrokken zijn bij het verenigingsleven van hun moeders, zal de Vereniging voor Sovjetburgers waarschijnlijk in de loop van de komende vijf tot tien jaar om natuurlijke redenen haar activiteiten staken. De Vereniging voor Sovjetburgers

zal dan in staat zijn geweest de Sovjet-Unie en haar Sovjetburgerschap met meer dan twintig jaar te overleven. ///

Noten:

- Herbert Ulrich en Pavel Poljan concentreerden zich reeds op de oorlogservaringen van *Ostarbeiterinnen*. Zie bijvoorbeeld Herbert Ulrich, *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des 'Ausländer-Einsatzes' in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, 2 edn, Berlin-Bonn, 1986 en P. Poljan, *čertvy dvuch diktatur. éizn, trud, uni-úenie i smert' sovetskich voennoplennych i ostarbaiterov na cuúbine i na rodine*. Moskou, 2002.
- Voorbeelden van dergelijke mondelinge geschiedenisprojecten zijn: G. Grincenko, *Nevygdane. Usni istorii ostarbaiteriv*. Charkiv, 2004; K. Hoffmann, 'Schichten der Erinnerung, Zwangarbeitererfahrungen und Oral History', in: W. Reininghaus & N. Reimann, eds., *Zwangarbeit in Deutschland 1939-1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topographie und Erschließungsstrategien*. Bielefeld, 2001, pp. 62-75; I.S. Ostrovskaja & I.L. ácerbakova, 'Opýt prunuditel'novo truda v ustrych svidetel'stvach byvoich ostarbaiterov', in: *Ustnaja istorija (Oral History): teorija i praktika. Materialy vsrossijskovo naucnovo seminarja (Barnaul, 25-26 sentjabrja 2006 g.)*. Barnaul, 2007, pp. 75-83.
- Een voortrekker in het onderzoek naar *Ostarbeiterinnen* en hun zwangerschappen tijdens de Tweede Wereldoorlog was de studie van Gisela Schwarze: Gisela Schwarze, *Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder*. Essen, 1997. In haar kielzog volgden studies als: B. Vögel, *Entbindungshaus für Ostarbeiterinnen. Braunschweig, Broitzemer Strasse 200*. Hamburg, 1999.
- Voor een overzicht van de aankomst en het vestigingsproces van voormalige *Ostarbeiterinnen* in België zie: M. Venken, 'Gemengd huwen, nationaliteit en de verschillen voor mannen en vrouwen. Poolse oudgedienden en Ostarbeiterinnen in België tijdens de Koude Oorlog', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, vol. 5, no. 1, 2008, pp. 23-48.
- Zie ook: M. Venken, Tussen Oost en west. De oorlogsherinneringen van migrantenvrouwen en – mannen tijdens de Koude Oorlog, in: *Sophia vzw. Genderstudies: een genre apart? / Savoirs de genre: quel genre de savoir?*. Brussel, 2010, pp. 79-93.
- De narratiefdefinitie van de Engelse linguïst Abbott doorbreekt een éézijdig tekstperspectief en opent ruimte voor het bestuderen van herinneringspraktijken: H.P. Abbott, *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge, 2002.
- Voor de bespreking van Belgische publieke narratieven van oorlogsherinnering baseer ik me hoofdzakelijk op het werk van Pieter Lagrou. Zie bijvoorbeeld: Pieter Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge, 1999.
- Enkele basiswerken over oorlogsherinnering in de Sovjet-Unie zijn: C. Merridale, *Night of Stone. Death and Memory in Russia*. London, 2000; N. Tumarkin, *The Living & The Dead. The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. New York, 1994; T. Sherlock, *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia. Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*. New York, 2007.
- Over vrouwen, natiestaten en oorlogsherinnering schreef bijvoorbeeld Nira Yuval-Davis: Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation*. London, 2003.

- Het uitgegeven doctoraal proefschrift van Claudia Lenz analyseert onder meer vrouwen in de Noorse weerstand: Claudia Lenz, *Haushaltspflicht und Widerstand: Erzählungen norwegischer Frauen über die deutsche Besatzung 1940 - 1945 im Lichte nationaler Vergangenheitskonstruktionen*. Tübingen, 2003.
- Citaat van Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, p. 61. Eigen vertaling.
- Een uitgebreidere analyse is te vinden in het derde hoofdstuk van mijn doctoraal proefschrift: Machteld Venken, *Straddling the Iron Curtain? Migrants' War Memories*. KULeuven, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 19 december 2008.
- Zie bijvoorbeeld: L. Lucassen, 'Migrantenorganisaties vroeger en nu: een inleiding', in: L. Lucassen (ed.) *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000*, Amsterdam, 2004, pp. 9-22.
- Zie het interview met Brenda op 13.11.2006 (273:290). Alle interviews zijn in het bezit van de auteur. De respondenten kregen in dit artikel fictieve namen toegewezen. De interviews werden gecodificeerd en geanalyseerd in het computerprogramma Atlas.TI. Tussen haakjes vermeld ik steeds de plaats in het interview waar een bepaald citaat, een bepaalde praktijk etc. wordt belicht.
- Enkele goede artikelen, die ingaan op narratieven van oorlogsherinnering en hun verandering na de val van het communisme, zijn: T.G. Ashplant, G. Dawson, & M. Roper, 'The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics', in: T.G. Ashplant, G. Dawson, & M. Roper, *The Politics of War Memory and Commemoration*. London and New York, 2000, pp. 3-85; D. Diner, 'From Society to Memory: Reflections on a Paradigm Shift', in: D. Mendels, ed., *On Memory. An Interdisciplinary Approach*. Oxford, 2007, pp. 149-163 en T. Judt, 'The Past is another country: myth and memory in post-war Europe', in: J.-W. Müller (ed.), *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*. Cambridge, 2002, pp. 157-183.
- Voor informatie over de opmars van de herinnering aan dwangarbeid in Duitsland zie: H. Ulrich, 'Zwangarbeit im 'Dritten Reich': Kenntnisstand, offene Fragen, Forschungsprobleme' in: W. Reininghaus & N. Reimann, *Zwangarbeit in Deutschland 1939-1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topographie und Erschließungsstrategien*. Bielefeld, 2001, pp. 16-37. Voor een recent overzichtswerk over dwangarbeid, zie: A. Von Plato, A. Leh & C. Thonfeld, *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangarbeit im internationalen Vergleich*. Wien, Köln, Weimar, 2008.
- Deze terminologie werd bedacht door Pavel Poljan in zijn eerder genoemd werk, maar werd daarna door verschillende niet-gouvernementele organisaties overgenomen.
- Voor een goed overzicht van hedendaags onderzoek naar *Ostarbeiterinnen* en *oral history* in Oekraïne zie het themanummer *Usna Istorija van Ukraina Moderna*, Kyiv – Lviv, Kritika, 11/2007.
- Voorbeelden van krantenartikelen zijn: *De Zondag, Regionaal Nieuws Antwerpen* 2.4.2006 (7), 'Massa volk en veel sfeer voor multicultural feest bij opening'; *Gazet van Antwerpen* 3.4.2006 (Metropool 13), 'Atlasgebouw feestelijk geopend'; *Het Laatste Nieuws, regio West-Vlaanderen* (2006), 'Tamara kan de balalaika niet vergeten' (in de private collectie van Tamara Lagounova, Torenhof 49, Waregem).
- Gazet van Zurenborg* 2 (3.2006) 4-5. Zie ook <http://www.gazetzurenborg.be/archief.htm>.
- Gazet van Zurenborg* 3 (7-8.2006) 6.
- Voor een analyse van de zangpraktijken van gewezen *Ostarbeiterinnen* in België tijdens de Koude Oorlogperiode zie: Machteld Venken, 'Wie Singen Kriegerlebens Sinn verliehen kann. Ostarbeiterinnen in Nachkriegszeit', in: Elisabeth Boesen en Fabienne Lenz, *Migration et mémoire. Concepts et methods de recherche / Migration and Erinnerung. Konzepte und Methoden der Forschung*. München en Hamburg, 2010, ter perse.
- De muziekopname van het optreden op de Kerstmarkt is ingesloten in mijn doctoraatsverhandeling.
- Notities van mijn gesprek met de koorleider op 6.11.2006.
- Voor het doctoraatsproject werd een uitgebreid dagboek bijgehouden waarin de ervaringen van *participant observation* in de vereniging van gewezen *Ostarbeiterinnen* werden neergeschreven. Het dagboek is in het bezit van de auteur.
- Over Roma en hun rol in hedendaagse wereldmuziek zie: Aniko Imre, 'Play in the Ghetto. Global Entertainment and the European 'Roma Problem'', in: *Third Text* 2006/20, no. 6, pp. 659-670.
- Interview met Debby op 20.07.2006 (10:12).

Machteld Venken is postdoctoraal onderzoekster aan de onderzoekseenheid Moderniteit en Samenleving 1800-2000 van de Katholieke Universiteit Leuven. Zij verricht onderzoek naar migratie en herinnering in de twintigste eeuw. Contact: Machteld.venken@arts.kuleuven.be

Hoe na 1918 Duits-Belgische vrouwen van kamp konden wisselen

Getrouwd met de vijand

In 1896 huwde de toen 21-jarige Gentse herbergierster Ida D. met de Duitser Jacques D.. Door haar huwelijk verloor ze de Belgische nationaliteit en werd ze Duitse.¹ Die nationaliteitswijziging kwam voort uit negentiende-eeuwse wetgeving, en had op dat moment nauwelijks praktische gevolgen voor Ida. Door de Eerste Wereldoorlog zou dat ingrijpend veranderen. Onmiddellijk na de wapenstilstand vluchtte haar echtgenoot naar het neutrale Nederland en werd Ida gearresteerd. Hun herberg stond bekend als *rendez-vous*plaats voor Duitse soldaten en haar echtgenoot had de naam een verklikker te zijn, alhoewel daar geen bewijs voor was. Ida werd kort daarop als 'vijandige vreemdeling' het land uitgezet. Ze deed een vruchteloos verzoek om de uitwijzing te voorkomen en schreef dat ze na 23 jaar huwelijk een echtscheiding wilde aanvragen. Ze wilde nog liever scheiden, dan dat ze met haar Duitse echtgenoot in een voor haar onbekend land moest leven.

/ Frank Caestecker en Antoon Vrints /

In Duitsland aanbeland, zette Ida alles op alles om weer naar België te mogen komen. Ze sprak van haar 'Belgische hart' en stelde dat ze gebroken had met haar echtgenoot. Sinds hij gevlucht was naar Nederland, had ze geen contact meer met hem. Na een half jaar mocht ze terug naar Gent komen. Haar echtgenoot wilde zich bij haar voegen, maar Ida wilde geen enkel contact meer met hem. In 1927 sloot Ida de ongelukkige episode definitief af toen ze – op haar verzoek en ondanks haar Duitse ex-echtgenoot – opnieuw de Belgische nationaliteit kreeg.

De lotgevallen van Ida D. illustreren hoe in het België van na de Eerste Wereldoorlog de genderverhoudingen aan het schuiven gingen. Het natiebegrip van de negentiende eeuw sloot de vrouw uit. Aansluitend bij de doctrine van het juridisch onvermogen van de vrouw was in België de nationaliteit van de vrouw een afgeleide van die van haar man. Zo namen Belgische vrouwen die een vreemdeling huwden, automatisch de nationaliteit van hun man aan. Veel praktische implicaties had dat niet, want in de negentiende-eeuwse samenleving waren het vooral private en lokale actoren die regulerend optraden. De interventie van de staat was

nog zwak en de weinige rechten en plichten die iemand had, werden toegekend op basis van domicilie en niet op nationaliteit. Die situatie zou onder invloed van de Eerste Wereldoorlog veranderen. Nationale identiteit en loyaliteit stonden in die dagen hoog op de agenda. Het aarzelende proces in het begin van de twintigste eeuw om vrouwen individuele rechten te verlenen, kwam in dat nationalistische klimaat in een stroomversnelling. België oefende tijdens het *Belle Époque* een aanzienlijke aantrekkingskracht uit op immigranten uit het Duitse rijk. In 1910 verbleven een goede 57.000 Duitsers in België. Zij waren geconcentreerd in de steden Brussel, Antwerpen, Luik en Verviers en het ging om net iets meer vrouwen dan mannen. In de Belgische samenleving was de aanwezigheid van deze Duitsers nauwelijks omstreden. Voor de 'Belgische Duitsers' zelf was de combinatie van Duitse, Belgische en andere

vormen van identificatie van een haast achteloze vanzelfsprekendheid. Blijvende contacten met het land van herkomst stond de opbouw van duurzame bindingen in België geenszins in de weg. Ongeveer de helft van de Duitse mannelijke immigranten van de eerste generatie trouwde een Belgische vrouw.² Die vrouwen verloren door hun huwelijk de Belgische nationaliteit en werden dus Duitsers. Hoeveel vrouwen het precies betrof, is niet bekend want de Belgische staat hield hierover geen statistieken bij. Wel voorzag artikel 13 van de nationaliteitswet van 8 juni 1909 dat de klok weer teruggedraaid kon worden als het huwelijk ophield te bestaan; in dat geval kon een vrouw die haar Belgische nationaliteit door het huwelijk had verloren, die nationaliteit heropeisen. Het lijkt erop dat weduwes en echtscheiden vrouwen nauwelijks gebruikmaakten van deze mogelijkheid, want Belgisch of Duits, het maakte in het >>

dagelijkse leven van de betrokken vrouwen weinig uit.

De afhankelijke positie van de vrouw ten opzichte van haar man op het vlak van de nationaliteit kreeg pas reële consequenties voor het leven van deze vrouwen vanaf 1914. De Duitse nationaliteit werd verketterd in het oorlogsklimaat. In deze bijdrage gaan we na wat in het naoorlogse België de manoeuvreerruimte was van vrouwen van Belgische oorsprong die met een Duitser getrouwd waren. Kon een vrouw zich emanciperen van de afhankelijke positie op het vlak van de nationaliteit en het vijand-zijn van haar echtgenoot van zich afschudden? Betekende de Belgische origine van een vrouw in een gemengd huwelijk een verzachtende omstandigheid om het lot van haar Duitse man niet te hoeven delen of zelfs haar Duitse echtgenoot te vrijwaren van een brandmerking als vijand? En hoe beïnvloedde dit heikele vraagstuk de evolutie naar de erkenning van de autonomie van de vrouw?

Afscheid van land of echtgenoot

Door de inval van het Duitse leger in het neutrale België in augustus 1914 kwamen Belgische Duitsers tussen hamer en aambeeld terecht. Zij zaten geprangd tussen de bezetter en de bevolking; een oncomfortabele positie die hun tot positionering dwong.³ Wegens het anti-Duitse klimaat na de wapenstilstand bestond er in de Belgische samenleving weinig tot geen begrip voor de dilemma's waarmee de Belgische Duitsers tijdens de bezetting af te rekenen hadden. Zij werden eenduidig geassocieerd met de gehate bezetter. Er werd een repressief beleid opgezet dat België moest zuiveren van 'vijandige' vreemdelingen. Duitsers die de overgrote meerderheid van deze categorie uitmaakten, werden uitgewezen en hun goederen onder sekwestre gesteld. Het aantal Duitsers in België liep terug tot zeventienduizend in 1920. Belgische vrouwen die door hun huwelijk de Duitse nationaliteit verworven hadden, deelden mee in de klappen van de anti-Duitse repressie. Voor hen was het herwinnen van de Belgische nationaliteit dan ook een voor de hand liggende strategie om hun verdere bestaan in België zeker te stellen.

Ex-Belgische vrouwen konden slechts op clementie rekenen als ze weduwe waren of voor de wet gescheiden. Slechts onder deze voorwaarden konden zij gevestigd worden van uitwijzing. Onder meer het liberale kamerlid Paul-Emile Janson sprak van vrouwen "*restées Belges de coeur*" en het overigens scherp anti-Duitse blad *Le Soir* bepleitte een coulant beleid voor deze ex-Belgische weduwes van Duitsers want "*Ces malheureux ont déjà payé assez chèrement le malheur d'avoir rencontré un Boche avant la guerre*".⁴ De (voorbij) relatie met een Duitser had in de beeldvorming de Belgische identiteit van deze vrouwen niet (definitief) uitgewist. Zij konden de Belgische nationaliteit weer opeisen.

Voor ex-Belgische vrouwen die in 1918 nog steeds met een Duitser getrouwd waren, bestond die mogelijkheid niet. Zij deelden in het

Eind 1918 liet Marie-Louise F., geboren in La Louvière zich, samen met haar twee zonen vrijwillig interneren gezien haar echtgenoot, de kostwinner gearresteerd was. Hij had gewerkt als vertaler voor een krant van de bezetter. In 1919 werd heel de familie het land uitgewezen.

lot van hun echtgenoot. In het interneringskamp Merksplas werd een aantal ex-Belgische vrouwen geïnterneerd met het oog op uitwijzing naar Duitsland. Sommige vrouwen schikten zich in het feit dat hun lot afhankelijk was van dat hun echtgenoot. Zo liet Marie-Louise F. zich samen met haar kinderen vrijwillig interneren, nadat haar Duitse man werd aangehouden en ze niet wist hoe te overleven zonder haar kostwinner.⁵ Berusting in hun lot was echter niet de enig mogelijke strategie. Andere vrouwen waren bereid hun huwelijksband met een 'vijandige vreemdeling' op te offeren om hun verder verblijf in België veilig te stellen. Ze besloten te scheiden omdat ze België niet wensten te verlaten.

Zo vroeg Marie-Antoinette V., die in 1906 met de Oostenrijks-Hongaarse violist Oscar B. getrouwd was, een scheiding aan om haar uitwijzing te vermijden. Oscar B. werd na drie maanden internering in maart 1919 uitgewezen, maar Marie-Antoinette kon als gescheiden vrouw met haar beide kinderen in België blijven.⁶ Ook de Belgische Joséphine S., echtgenote van de Duitse handelsvertegenwoordiger Max W., diende in 1919 een aanvraag tot echtscheiding aan. Max W. kwam in 1884 op 23-jarige leeftijd naar België en huwde haar in 1902. Zij hadden samen een zoon. Na een verblijf van vierendertig jaar in België en zestien jaar huwelijk moest hij in 1918 omwille van beschuldigingen van collaboratie terug naar Duitsland. Joséphine weigerde hem te volgen en vroeg de

echtscheiding aan. Zij beargumenteerde haar verzoek door te stellen dat haar meerdere malen een grove behandeling te beurt was gevallen. Mogelijk gebeurde dit om strategische redenen want Joséphine bleef beklemtonen dat haar man niet met de bezetter had samengewerkt. Uiteindelijk zag ze af van de echtscheiding, maar van een huwelijksleven kon nauwelijks nog sprake zijn, aangezien Max niet in België mocht wonen. Max verbleef in Keulen, terwijl Joséphine in Brussel woonde. Zijn jaarlijkse bezoeken waren het enige dat van het gemeenschappelijke gezinsleven overbleef.⁷

Deze aanvragen tot scheiding werden met welwillendheid behandeld door de Belgische rechtbanken. Het was eenvoudiger te scheiden van een Duitse echtgenoot dan van een Belgische echtgenoot. Het Hof van Beroep van Brussel erkende dat het gedrag van de echtgenoot van een vijandige natie de

scheiding kon rechtvaardigen. Vrouwelijke patriotten kregen met andere woorden in hun echtscheidingsverzoek de steun van de staat.⁸ De Belgische staat zag hen niet als blijvend 'besmet' door de relatie met de vijand.

De nationale identiteit en opstelling van de vrouw werd dus niet zomaar als een afgeleide beschouwd van die van haar man. Die vrouwelijke individualiteit kon ook positief uitpakken voor de 'vijandige' echtgenoot. Een Belgische vrouw kon haar Duitse echtgenoot zelfs beschermen. Zo sprak het in de ogen van de Antwerpse politie in het voordeel van de Duitse herbergier Friedrich N. dat hij met een Belgische vrouw gehuwd was. Dat zou alleen maar bevestigen dat hij zich pro-Belgisch had opgesteld.⁹

In het algemeen was het zo dat de patriottische maatstaven ten aanzien van mannen en vrouwen in de naoorlogse periode van elkaar verschilden. Dat het vaderlanderschap gendergeladen was, blijkt duidelijk uit de uiteenlopende beschuldigingen die Duitse Belgen naargelang hun sekse aangewreven werd. Mannen werd vooral verweten dat ze als burger of als militair in dienst van de bezetter waren getreden of dat ze de bezetting hadden gebruikt voor economisch gewin. Vrouwen werden vooral aangesproken op hun omgang met de bezetter en hun pro-Duitse houding en de onmiddellijke materiële voordelen die dit opleverde. Terwijl mannen voornamelijk hun professionele keuzes aangewreven werden, lag de schuld van

vrouwen voornamelijk in een vijandige sociabiliteit en de daaraan verbonden voordelen.

Bij de wens van een aantal oudere ex-Belgische vrouwen om in België te blijven, speelde wellicht het verlangen mee in de buurt van hun reeds meerderjarige kinderen te kunnen blijven wonen. Kinderen kregen bij geboorte de (Duitse) nationaliteit van hun vader, maar konden krachtens de Belgische nationaliteitswetgeving bij hun meerderjarigheid opteren voor de Belgische nationaliteit. De nakomelingen van de ex-Belgische vrouwen hadden dus al naar gelang het geval de Duitse of de Belgische nationaliteit. Dat onderscheid zou na de wapenstilstand van beslissende betekenis blijken: terwijl kinderen uit gemengde huwelijken met de Duitse nationaliteit in principe net als andere Duitsers het land moesten verlaten, konden kinderen met de Belgische nationaliteit in België blijven. Wel werd in het nationalistische klimaat na de wapenstilstand een nieuwe juridische categorie nieuwe Belgen gecreëerd. De Belgen van buitenlandse herkomst die de Belgische nationaliteit hadden verworven, hetzij door optie, hetzij door naturalisatie kon hun Belgische nationaliteit ontnomen worden, indien ze hun nieuwe land niet trouw hadden geëdiend.

Naar een formeel erkende autonomie van vrouwen

Door de ervaring van de Eerste Wereldoorlog wonnen kwesties van nationale identiteit en loyaliteit aan belang en dat proces ondermijnde de rigide genderhiërarchie. De ervaring van de direct naoorlogse periode, waarbij ex-Belgische vrouwen niet enkel meer uit de natie, maar zelfs van het Belgisch territorium werden verwijderd als verraders (en dit louter omwille van hun huwelijksband met een Duitser) toonde aan waartoe het ontkennen van individualiteit van de vrouw kon leiden. Het proces culmineerde in de Belgische nationaliteitswet van 1922 die aan Belgische vrouwen het recht op een onafhankelijke nationaliteit toekende. Belgische vrouwen konden na een huwelijk met een vreemdeling hun Belgische nationaliteit behouden, indien ze hiertoe binnen zes maanden na het huwelijk een verklaring aflegden.

Voor vrouwen die al voor 1922 met een buitenlander getrouwd waren en daardoor hun Belgische nationaliteit verloren hadden, kende de nieuwe wet de mogelijkheid om die opnieuw te verwerven door een eenvoudige verklaring af te leggen bij de ambtenaar van de burgerlijke stand. Een individueel onderzoek door de rechterlijke macht was niet nodig.¹⁰ Deze bepaling maakte het mogelijk dat Ida D. – die zich liet scheiden van haar echtgenoot – de Belgische nationaliteit opnieuw kon verwerven. Ook Joséphine, de echtgenote van Max W. die haar scheidingsplannen opborg, maar gescheiden leefde, kon op basis van de nieuwe nationaliteitswet haar Belgische nationaliteit terugkrijgen.¹¹ Zelfs Maria A., echtgenote van een van de kopstukken van de vooroorlogse Duitse gemeenschap in Antwerpen, kreeg op

Marie-Antoinette V. liet zich, na 12 jaar huwelijk in 1919 van haar echtgenoot scheiden om haar uitwijzing te vermijden.

basis van een gunstige inschatting van haar gedrag tijdens de oorlog haar Belgische nationaliteit terug. Dit ondanks het feit dat haar man de Duitse oorlogspanning financieel had ondersteund.¹²

Als gevolg van de ingrijpende naoorlogse ervaringen maakten vrouwen die met buitenlanders, en met name met Duitsers, gehuwd waren, massaal gebruik van de mogelijkheid die de wet hen bood. Maar liefst tweeduizend vrouwen kregen via een eenvoudige verklaring de Belgische nationaliteit terug. Dit gebeurde soms na huwelijken van twintig of zelfs dertig jaar.¹³

Niet enkel het veilig stellen van het verblijf in België, maar ook het opheffen van het sekwestering op hun eigendommen was een belangrijke preoccupatie voor de ex-Belgische vrouwen. Als gevolg van de brede omschrijving van het begrip ‘vijand’ werden tijdens de maanden na de wapenstilstand de bezittingen van alle onderdanen van vijandige staten – ook als ze ex-Belgen waren – onder sekwestering gesteld. De wet van 17 november 1921 bepaalde uitdrukkelijk dat het eigen vermogen van een ex-Belgische vrouw gevrijwaard kon worden van vereffening. Enkel vrouwen die door een huwelijk met een Duitser voor de Duitse inval in België hun Belgische nationaliteit verloren waren, kwamen hiervoor in aanmerking. Het eigen vermogen van de vrouw werd restrictief opgevat: de wetgever beperkte het tot de bezittingen die zij op het moment van het huwelijk bezat en de erfenissen die haar tijdens het huwelijk waren toegevallen. De arbeidsinkomsten van de vrouw en haar aandeel in het gemeenschappelijke vermogen kwamen niet in aanmerking

voor opheffing van het sekwestering, dit wellicht uit vrees voor doorschuifoperaties van het kapitaal van de ‘vijandige’ man. *De facto* was de regeling dus voornamelijk relevant voor de (beperkte) groep vrouwen die uit vermogende families stamden. Er werd een belangrijke slag onder de arm gehouden: vrouwen die een vijandige houding tegenover België hadden aangenomen, kwamen niet in aanmerking.¹⁴ Ida O., vrouw van een rijke Duitser uit Antwerpen en zelf stammend uit een vermogende Belgische familie, wist na een onderzoek naar haar oorlogsoorlogstelling een einde te maken aan het sekwestering op haar persoonlijke bezittingen.¹⁵

Vrouwen die door gebruik te maken van de eenvoudige procedure om de nationaliteit te herwinnen, ook in één klap het sekwestering op hun deel van de gemeenschappelijke bezittingen hoopten op te heffen, kwamen bedrogen thuis. Pas in 1926 zou een omzendbrief van de Minister van Financiën de mogelijkheid bieden deze vrouwen tegemoet te komen. Dat kon alleen als ze zich tijdens de oorlog pro-Belgisch hadden opgesteld.

In de naoorlogse samenleving was de verdenking nooit ver weg dat materiële motieven prevaleerden op nationale gevoelens bij vrouwen die hun Belgische identiteit wensten te herwinnen. Zo kreeg de voorzitter van het Antwerpse sekwestering een anonieme brief van *Une Belge victime Allemande* waarin de schrijfster zich keerde tegen het opheffen van het sekwestering van een weduwe die door haar huwelijk Duits geworden was.¹⁶ Deze weduwe zou nog altijd pro-Duits zijn en in Duitsland begraven willen worden zodat *‘la Belgique n’aurait rien de sa fortune’*.

In de naoorlogse samenleving was de verdenking nooit ver weg dat materiële motieven prevaleerden op nationale gevoelens bij vrouwen die hun Belgische identiteit wensten te herwinnen. Zo kreeg de voorzitter van het Antwerpse sekwestering een anonieme brief van *Une Belge victime Allemande* waarin de schrijfster zich keerde tegen het opheffen van het sekwestering van een weduwe die door haar huwelijk Duits geworden was.¹⁶ Deze weduwe zou nog altijd pro-Duits zijn en in Duitsland begraven willen worden zodat *‘la Belgique n’aurait rien de sa fortune’*.

Besluit

Deze bijdrage geeft aan dat oorlogen genderrelaties blijvend kunnen beïnvloeden. Zo speelde in het België van na 1918 het nationalistische oorlogsklimaat een cruciale rol in de corrosie van de rigide negentiende-eeuwse genderverhoudingen. Aanvankelijk werden de ex-Belgische vrouwen – net zoals de andere ‘vijandige vreemdelingen’ in België – collectief beschuldigd van verraad, maar al snel bleek de negatie van de vrouwelijke individualiteit bij deze op de spits gedreven situatie politiek onaantvaardbaar. De tolerantie in de feiten ten opzichte van vrouwen die enkel het ‘ongeluk’ hadden met een Duitser getrouwd te zijn, vergrootte aanzienlijk de manoeuvreerruimte binnen het be- >>

staande wettelijke kader van deze vrouwen. De welwillendheid waarmee scheidingsverzoeken van deze vrouwen werden behandeld, illustreert hoe de bestaande genderarrangementen uitgehold werden. Kwam er aanvankelijk ruimte voor vrouwen om zelf voor hun belangen op te komen binnen het bestaande kader, uiteindelijk zou het juridische genderkader zelf gewijzigd worden.

De ex-Belgische vrouwen konden blijkbaar beroep doen op solidariteitsbanden binnen de Belgische samenleving die voldoende zwaar wogen om het beleid een nieuwe koers te doen inslaan. De handelsvrijheid van vrouwen werd begin jaren 1920 gevoelig verruimd. Zowel de sekwesterswet van 1921 als de nationaliteitswetgeving van 1922 maakten van de gehuwde vrouw een vrouwelijk individu. Werden bij de bevrijding van België deze gehuwde vrouwen nog louter gepercipieerd als echtgenotes van Duitsers en hierdoor zelf Duitsers, een paar jaar later konden deze vrouwen de reikwijdte van hun huwelijksband beperken. Het naoorlogse lot van de ex-Belgische vrouwen is dan ook een even cruciale als vergeten episode in het emancipatieproces van de vrouwen in België. ///

Noten:

- ¹ Algemeen Rijksarchief Brussel, individuele vreemdelingendossiers openbare veiligheid (verder ARA, OVI), 494 109.
- ² Frank Caestecker en Antoon Vrints, *Tussen hamer en aambeeld. Belgische Duitsers en Duitse Belgen en de Eerste Wereldoorlog*, ongepubliceerd manuscript. Gent, 2010.
- ³ Antoon Vrints, 'De Klippen des Nationalismus. De Eerste Wereldoorlog en de ondergang van de Duitse kolonie in Antwerpen', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2002, 10, pp.7-42; Frank Caestecker, 'Wie was nu de vijand? De constructie van de 'Duitsers' bij het aflijnen van de ongewenste vreemdelingen (1918-1919)', in: S. Jaumain et al. (eds.), *Une guerre totale? La Belgique dans la première guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique*. Brussel, 2005, pp. 519-532.
- ⁴ *Le Soir*, 27.3.1919; *Parlementaire vragen en antwoorden*, 5.3.1919.
- ⁵ ARA, OVI, 589.943.
- ⁶ ARA, OVI, 603.115.
- ⁷ ARA, OVI, 425.334.
- ⁸ *Parlementaire handelingen, Kamer*, 26.7.1921, pp.2302.
- ⁹ Rijksarchief Beveren Waas (verder RAB), Sekwester WO I Antwerpen Parket (verder PK), 1143.
- ¹⁰ De Beus P., *Wet van 15 mei 1922 op de verwerving en het verlies der nationaliteit*. Leuven, 1924.
- ¹¹ ARA, OVI, 425.334.
- ¹² RAB, Sekwester WO I Antwerpen PK, 59.
- ¹³ *Annuaire statistique de la Belgique, 1923-1924*. Zie bijvoorbeeld ARA, OVI, 414.724 en 626.960.
- ¹⁴ E. Bukofzer, *Die Beschlagnahme, Liquidation und Freigabe deutschen Vermögens in Belgien*. Berlin, 1927, pp. 3 en 19-21.
- ¹⁵ RAB, Sekwester WO I Antwerpen PK, 58/59.
- ¹⁶ RAB, Sekwester Antwerpen WO I PK, nr. 388.

Frank Caestecker (1960) en Antoon Vrints (1978) (postdoctoraal onderzoeker FWO-Vlaandere), zijn werkzaam aan de Vakgroep geschiedenis van de Universiteit Gent. Frank Caestecker werkt vooral over immigratie en overheidsbeleid, terwijl Antoon Vrints focust op geweld, sociale controle en voedselpolitiek. Momenteel bereiden ze samen een publicatie voor over de Belgische Duitsers en Duitse Belgen (1870-1920).
Contact: Frank.caestecker@UGent.be en Antoon.vrints@UGent.be.

Cadeau

Op zoek naar een origineel cadeau?

Laat familie, vrienden, collega's, professoren, leraren hun blik verruimen en schenke ze een jaarabonnement op *Historica*.

Vul de bon in op de website:

www.gendergeschiedenis.nl > lid worden

Abonneer je nu op de *Historica*-nieuwsbrief!

Wist je dat *Historica* ook een digitale nieuwsbrief heeft?

Handig voor wie geen abonnee is maar toch op de hoogte wil blijven van de inhoud van *Historica*.

Meld je aan via de homepage op www.gendergeschiedenis.nl!

De kritische sympathie van Barbara Caine

In deze rubriek brengt *Historica* een onderzoeker voor het voetlicht die vanuit haar of zijn discipline reflecteert over de (mogelijke) meerwaarde om te werken vanuit een genderperspectief. Op de *Historicapagina* van de website van de VVG kunt u reacties op deze rubriek posten. Op die manier willen *Historica* en de VVG actief het wetenschappelijke én publieke debat rond genderonderzoek stimuleren.

Prof. dr. Barbara Caine verzorgde afgelopen augustus de openingslezing op de conferentie van de International Federation for Research in Women's History (IFRWH) gehouden tijdens het 21st International Congress of Historical Sciences, in het vrouwenarchief Aletta. Op 27 september gaf zij op uitnodiging van de leerstoelgroep *Moderne Geschiedenis* (Mineke Bosch) aan de Rijksuniversiteit Groningen een masterclass over de biografie. Caine is een bekende naam onder biografen, en wist met haar groeps- en familiebiografieën de collectieve biografie als methode op de agenda te zetten. Caine is werkzaam aan de Monash University, Melbourne, Australië.

/ Esmeralda Tijhoff /

Barbara Caine's werk concentreert zich op de geschiedenis van het Britse feminisme en collectieve biografieën over Britse families. Maar met haar onderzoek is zij recentelijk ook op Zuid-Afrikaanse bodem beland. Haar openingslezing voor het IFRWH congres behandelde bijvoorbeeld het leven van de activiste Lillian Ngoyi (1911-1980) en de Zuid-Afrikaanse antiapartheidsstrijd van circa 1950 tot 1980. "Mijn onderzoek naar vrouwen als Lillian Ngoyi is eigenlijk een specifiek project over vrouwelijke activisten uit de jaren 1960 en 1950 waar niemand anders over schrijft."

Persoonlijke politiek

Met de keuze voor de activisten uit Zuid-Afrika blijft Caine dicht bij haar andere studies naar *agency*. "Lillian Ngoyi is erg onbekend in Zuid-Afrika. Dat ik over haar schrijf kun je zien als een politieke daad, want ik vind dat haar leven belangrijk was en beter bekend moet worden. En dan gaat het niet om feiten over haar privéleven, want daar is te weinig materiaal over. We weten niet eens hoeveel kinderen ze had. Het is niet vruchtbaar om dat nu als historicus uit te zoeken. Er is een belangrijker verhaal te vertellen, over hoe zij in de beweging stond, hoe ze daarin overleefde en wat deze beweging voor haar betekende. En wat betekent het dat zij ondanks haar prominentie toen, nu zo vergeten is? Als de politieke strijd het kader is van iemands leven, dan moet die strijd ook centraal staan in hoe je iemands leven beschrijft en analyseert. Maar daarbij wil ik ook laten zien hoe problematisch deze strijd in haar leven was."

Uit het werk van Caine blijkt een bepaalde voorkeur voor historische subjecten die zich

verbonden voelden met een politieke strijd. Zij kijkt daarbij vooral naar de veranderende beweegredenen en denkbeelden van mensen en laat zien hoe traditionele historische concepten vaak niet toepasbaar zijn op de leefwereld van individuen. "In het boek *Victorian Feminists* heb ik bewust ervoor gekozen om vier verschillende vrouwen te behandelen. Wanneer je het feminisme wilt classificeren en categoriseren, dan schieten de standaard politieke labels te kort. Je kunt zeggen: zij is een liberale feminist, of: zij is een conservatieve feminist. Zulke termen vertellen dan wel iets over hun bredere politieke verwantschap, maar het zegt niets over hoe zij dachten over seksuele verschillen, of wat zij vonden van de dominante feministische kwesties. In dat opzicht breng ik het standpunt mee wat we in de jaren 1970 ontwikkelden; het persoonlijke is politiek. Er zijn nu eenmaal verschillen in hoe vrouwen deel nemen aan de strijd tegen vrouwenonderdrukking. En wanneer je dit doortrekt, zie je dat hun ideeën in te

delen zijn volgens nieuwe lijnen die de oude politieke indeling doorkruisen."

De wetenschap van de biografie

Biografieën worden veel gelezen door niet-historici. Het is dan ook een belangrijk instrument voor de historische wetenschappen om een breed publiek voor zich te interesseren. Caine's werk is ook buiten de academie goed bekend. "Ik denk dat mensen familiegeschiedenissen intrigerend vinden en daarom probeer ik mijn werk zo toegankelijk mogelijk te schrijven. Ik schrijf dan ook niet voor historici, maar houd vrienden voor ogen die zich hiervoor interesseren en serieus lezen." Toch levert Caine geen historische romans af. "Mijn werk behoort tot de serieuze geschiedwetenschap. Het is gedocumenteerd, bevraagt bronnen en bediscussieert de grenzen van onze kennis van het verleden. Maar mensen houden simpelweg ook van verhalen. De truc is niet elk detail te volgen, maar het bredere plaatje te laten zien en de gevoelens die mensen hadden uit te werken."

Datzelfde narratieve element in de biografie wordt vaak ingezet om biografieën in het algemeen als onwetenschappelijk weg te zetten. Caine begrijpt de kritiek op de biografie als wetenschappelijke methode wel. "Ik denk niet dat biografieën echte harde wetenschap kunnen zijn. Leon Edel die de theorie van de biografie domineerde in de jaren 1970, vond dat biografen hetzelfde niveau van accuratesse moesten behalen als alle andere historici en dat je een even grote sceptische houding moest hebben tegenover je bronnen. Ik zie mezelf echter niet als iemand die aan de zijkant blijft staan en van daar uit oordeelt. Ik wil niet vragen: gebeurde het wel op die manier als zij zegt? Of: was zij >>

wel zo belangrijk of niet?”

“Ik ben juist een voorstander van de visie dat wij vat kunnen en moeten krijgen op hoe mensen dachten over hun leven en hoe zij deze opvatten. Ik geloof in een sympathieke aanpak, in een soort van kritische sympathie. Je wilt natuurlijk niet je subject verheerlijken, maar als biograaf is het een van je taken om je subjecten

zelf vorm te geven terwijl zij geconfronteerd worden met een samenleving die vaak iets anders van hen verwacht. Dat is gewoon hoe ik de wereld zie en dat zijn de vragen die ik stel in mijn onderzoeken. Biografen komen ook situaties tegen waarin mensen een ding zeggen over één ouder en niet over de andere, terwijl je daarvoor geen bewijs vindt in de bronnen. Ik

geert, is de vraag hoe verschillende mensen tegenover hetzelfde gebeuren staan en daarover anders denken. Daarmee laat je de afstand zien die er tussen mensen bestaat, en welke problemen zij niet geheel kunnen behappen.”

Maar Caine benadrukt ook dat biografen de psychologie niet naast zich neer kunnen leggen. “We kunnen niet *niet* psychologisch zijn in onze aanpak. Het is onderdeel van ons denken.” Dat wil niet zeggen dat de subjecten bij Caine op de pijnbank liggen. Toch bouwt zij een hechte band op met haar subjecten. “Ik had het idee dat de Stracheys [het gezin van Sir Richard Strachey (1817–1908) en Lady Jane Strachey (1840–1928) *nvdv*:] tegen mij spraken toen ik mijn boek over hen schreef. Zij hadden zoveel prachtige brieven nagelaten, dat ik het gevoel had ze van dichtbij te leren kennen. Maar je weet dat dat een illusie is.” Het is dan zaak bij de bronnen te blijven.

Haar studie naar de familie Strachey laat duidelijk de effecten van de modernisering op individueel niveau zien. Caine maakt bijvoorbeeld inzichtelijk hoe het gedachtegoed van Freud het denken over menselijke relaties veranderde en hoe bijvoorbeeld ideeën over familiale conflicten onderdeel werden van het alledaagse denken. “Tegen de jaren 1920, was verwantschap voor mensen gecompliceerder geworden dan dat was geweest voor hun ouders. De vorige generatie groeide op in een Victoriaanse wereld, waar het belangrijkste punt was om conflicten uit de weg te gaan. Perfecte harmonie was het streven. Maar als mens weet je dat dit niet mogelijk is. Jane Strachey schreef aan haar zuster nadat haar echtgenoot Richard was gestorven dat hij haar altijd had geprezen en haar als zijn eigen zus had beschouwd. En hoewel dat best zo zal zijn geweest, valt het op dat de volgende generatie dergelijke formuleringen en strekkingen niet gebruikte. Dat geeft aan dat deze nieuwe generatie zich ervan bewust was dat er werkelijke verschillen en fricties tussen hen bestonden. Het is fascinerend om te zien hoe Freudiaanse gedachtegangen en psychoanalyse onderdeel worden van hoe mensen over zichzelf denken en hun omgeving zien.”

Feministische methode

Vrouwelijke historici grepen lange tijd terug naar de biografie om vrouwen een plek te geven in de geschiedschrijving. Toonaangevende vrouwen werden aan de vergetelheid ontruk

de best mogelijke kans te geven om zichzelf te kunnen presenteren en zijn. Je moet je daarbij afvragen waarom iemands versie van een verhaal zo compleet verschilt van de versie van een ander. Beide verhalen moet je behandelen en dan is de centrale vraag wat dit verschil te vertellen heeft. Dat is veel interessanter dan de vraag wie gelijk heeft.”

Caine maakt in haar werk gebruik van de psychologie om relaties en gedragingen van mensen te verklaren. Dit element binnen biografieën lijkt onvermijdelijk en wordt vaak gezien als problematisch. Caine's standpunt in dit debat is nogal praktisch. “Kijk, wij kunnen simpelweg niet denken over levens zonder psychologische en soms zelfs psychoanalytische concepten te gebruiken. Wij nemen aan dat er krachtige conflicten optreden tussen ouders en kinderen en broers en zussen. Als iemand over haar leven schrijft zonder te verwijzen naar dergelijke conflicten, dan geloof je haar simpelweg niet. En toch schrijven mensen over hun leven op die manier.”

Daarom moeten historici zich volgens Caine bedienen van een soort van *common sense* benadering van de psychologie. “Ik ga ervan uit dat jonge vrouwen altijd op de een of andere manier betrokken zijn in een strijd met hun ouders voor autonomie. Zij moeten binnen hun eigen context een manier vinden om hun levens

vind het dan heerlijk daarover te schrijven.”

Maar een historicus is natuurlijk geen psycholoog. Caine zelf staat ambivalent tegenover psychoanalytische theorieën. Ze is daar niet in geworteld, en “ik weet niet of ik er eigenlijk wel in geloof.” Juist de familiebiografie draagt Caine aan als mogelijke oplossing. “Ik denk net dat studies naar de familie een goede manier zijn om de geschiedenis te bestuderen zonder dat je verregaande psychologie nodig hebt. Je kunt dan immers altijd zien hoe veranderingen en conflicten en dat soort zaken werken door te kijken naar wat er gebeurt bij twee of drie mensen tegelijk. Veel van mijn boeken gaan over groepen of families. Wat mij dan juist intri-

De familie Strachey.

door een serie biografieën van de vrouwengeschiedenisgroepen. Caine tilt de biografie als methode om vrouwenlevens te bestuderen naar een hoger plan. Laat zij met haar boeken juist voorbeelden zien van vrouwenlevens in het algemeen, of zijn haar subjecten uitzonderingen in de algemene geschiedenis?

“Een van de dingen die ik heb meegenomen van de feministische benadering van de biografie van de jaren 1970 is het idee dat je iets kunt zeggen over het leven van vrouwen in het algemeen door je te concentreren op een specifieke

Barbara Caine tijdens masterclass History and Biography in Groningen afgelopen 27 september.

groep vrouwen. Het geeft je lagen en nuances die je niet kunt krijgen via sociologische aanpak.”

“De Stracheys waar ik over heb geschreven zijn bijvoorbeeld niet exemplarisch, maar in hun levens zie je veel conflicten terug die speelden voor vrouwen in midden- en hogere klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw. De Stracheys waren zelfs bijzonder exceptioneel. Zij waren een sterk gevestigde imperialistische familie, uit de hogere middenklasse en zeer excentriek. De meisjes bezochten bijvoorbeeld de universiteit. Maar toch zie je heel duidelijk hoe de vragen van die tijd doorspelen in hun leven. Zij hadden ook te maken met vragen als: Zouden wij trouwen, met wat type partner trouwen wij dan, hoe voeden we de kinderen op, kun je een publiek en privéleven hebben, hoe past onderwijs voor meisjes in onze levens, enzovoorts. Je ontdekt door de studie naar zo'n groep een textuur die van breder historisch belang is, en dat is een van de belangrijkste bijdragen van biografieën aan de geschiedwetenschappen.”

“De collectieve biografieën zijn hiervoor nog meer geschikt dan reguliere biografieën.

De groep behoedt je voor een diepte-analyse van één persoon. Dat wordt tegelijkertijd ook gezien als een tekortkoming, maar ik denk dat juist via groepen de algemene discussies van die tijd naar voren komen.”

“Ik begon mijn onderzoek naar de Stracheys met het idee dat ik alleen over de Strachey vrouwen zou schrijven. Maar dat zou gewoonweg idioot zijn geweest, want de mannen en vrouwen waren compleet met elkaar verweven. Ik kwam er ook achter dat de oudere broers eigenlijk de ergste tijd hadden gehad. Zij waren de niet zo getalenteerde zonen van een erg machtige en intelligente man. Bovendien konden zij geen gebruik maken van de familiale netwerken en de familienaam zoals de zussen dat deden. Ik vermoed dus dat er een grotere afstand bestond tussen de zonen uit imperialistische families en de dochters uit deze families. Via mijn studie naar de Stracheys kon ik dus iets zeggen over de moderniteit en de overgang naar de twintigste eeuw dat van belang is voor de algemene geschiedschrijving. Maar de familieleden zelf waren op geen enkele manier typisch voor hun tijd.”

Het feminisme komt veelvuldig naar voren in Caine's werk. Zelf noemt ze het een van haar belangrijkste drijfveren. “Mijn werk is altijd voortgestuwd door feminisme. Ik begon mijn PhD over sir George Henry Lewis (1833-1911) en terwijl ik die schreef, las ik Kate Millett. Ik dacht: dit is wat ik wil doen! Ik was zo uitgekeken op die blanke mannen, ik wilde schrijven over vrouwen. Als een feministische historicus is het je verantwoordelijkheid om vrouwen de beste mogelijkheid te geven om hun eigen leven te laten zien. Zelf als de vrouw die je bestudeert een antifeminist is, zoals Beatrice Webb (1858-1943) was, dan moet je proberen niet te veroordelen maar te begrijpen waarom zij op dat moment deze visie heeft.”

“Ik ben vooral geïnteresseerd in het in kaart brengen van de verhalen van vrouwen. De titel van het boek over de Potter zussen [de negen dochters van de rijke zakenman Richard Potter, waaronder Beatrice Webb *nvdv*:] is niet voor niets *Destined to be wives*. Deze vrouwen werden altijd gezien als ontoereikende echtgenotes en slechte moeders. Ik wilde nu juist hun levens centraal stellen. Zij moeten niet altijd ondergeschikt zijn, dus zette ik hen centraal en plaatste ik de echtgenoten en kinderen om hen heen. Een paar van deze vrouwen waren zulke capa-

bele vrouwen, zij hadden niet alleen moeder en echtgenoot moeten zijn. Zij hadden burgermeester of politici moeten zijn maar waren beperkt door hun sekse.”

Verbeelding

De biografie is volgens Caine gelijktijdig een academisch werk als een literair werk. “Biografieën staan op bewijsvoering, maar het is geen harde wetenschap. Je moet onderbouwen wat je schrijft, en aangeven wat je niet weet, maar het werk zelf bevat per definitie een grote mate aan verbeelding. En dat is prima. Eigenlijk is alle geschiedenis verbeelding. Historici ontkenden dat lange tijd, maar tegenwoordig is er meer erkenning voor de inbeeldingskracht die we nodig hebben. Je moet je kunnen inleven en inbeelden. Mensen die over steden schrijven moeten bijvoorbeeld die steden visualiseren en bedenken hoe het was om erin te leven. Daarom is het een goed idee om novellen te lezen als je een biografie schrijft.”

Ik vind het heerlijk om de eigen woorden van mensen te kunnen gebruiken, met name de verhalen van mensen over zichzelf. Ik denk dat het beeld dat mensen van zichzelf schetsen ontzettend belangrijk is voor biografieën. Historici hebben een sceptische houding tegenover het gebruik van autobiografieën als bron. En hoewel we weten dat autobiografieën niet de hele waarheid vertellen, blijft het verschrikkelijk interessant om te zien hoe mensen zichzelf wilden presenteren. Waar wilden zij dat hun lezers over zouden schrijven? En hoe verhoudt zich dat tot de rest van de informatie dat we in de archieven kunnen vinden? Neem Beatrice Webb. De verschillen tussen haar dagboek en haar autobiografie zijn buitengewoon. Zij vertelt veel meer in haar dagboek dan in haar autobiografie, met name als je kijkt naar haar huwelijk. Het dagboek schrijft ze voor zichzelf, ook al weet ze dat ze er gebruik van zal maken bij het schrijven van haar autobiografie. Autobiografieën zou ik daarom wel kritisch willen benaderen, maar op een sympathieke manier.” //

Esmeralda Tjihoff is in 2010 begonnen aan haar PhD onderzoek aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Zij werkt aan een politieke biografie over de Boissevain familie en is redactielid van *Historica*.

Contact: esmeraldatjihoff@yahoo.com

Verder lezen:

B. Caine, *Biography and history*. Palgrave Macmillan, 2010.

B. Caine, *Bombay to Bloomsbury*.

The Stracheys, c 1850-1950. Oxford University Press, 2005.

B. Caine en G. Sluga, *Gendering European History*. Leicester University Press, 2000.

B. Caine, *Victorian Feminists*. Oxford University Press, 1992.

B. Caine, *Destined to be Wives: The Sisters of Beatrice Webb*. Oxford University Press, 1986.

Oral history in de praktijk: over de opkomst en ondergang van Dolle Mina

Onlangs is de dvd *Dolle Mina: Lef om luidruchtig te veranderen* uitgekomen. De dvd vertelt het verhaal van de opkomst, bloeiperiode en ondergang van Dolle Mina in Nederland. De ludieke acties en het felle feminisme van Dolle Mina hebben veel impact gehad. Dolle Mina geldt als één van de aanjagers van de tweede feministische golf, en kreten als 'baas in eigen buik' zijn nog steeds algemeen bekend. Deze documentaire is gebaseerd op archiefmateriaal en op interviews van het *video history*-project van Aletta, instituut voor vrouwenstudies.

/ Jasmijn van Mil /

Il Hoewel er al enige tijd van alles rommelt op het gebied van vrouwenemancipatie, barst er in januari 1970 iets nieuws los: Dolle Mina. Met ludieke acties weten de Dolle Mina's snel de aandacht van de media te trekken, en de standpunten worden vlug algemeen bekend. Dolle Mina ontstaat in een tijd dat politiek activisme veel voorkomt, en de grondleggers waren allen al politiek actief. Het is opvallend dat er veel mannen bij de oprichters zitten – dit was onlangs het onderwerp van een aflevering van *Andere Tijden*, 'Mina en haar mannen'.¹ Het politieke aspect en de socialistische sympathieën hebben altijd een grote rol gespeeld binnen Dolle Mina, en zorgden af en toe ook voor conflicten. Dolle Mina is vooral bekend en berucht geworden vanwege de vele ludieke acties. Ze waren hiermee verantwoordelijk voor enkele van de meest iconische beelden van de tweede golf: wie kent niet de verhalen over brandende beha's, of de slogan 'baas in eigen buik'?² Dolle Mina maakte op uitgekende wijze gebruik van de media, en werd daardoor binnen Nederland al snel wereldberoemd. Hierdoor groeide de groep snel, van enkele tientallen tot vele duizenden, in slechts een paar weken. Heel Nederland had een mening over Dolle Mina, iedereen wist wat de Mina's wilden. Door de grote groei, de politieke standpunten, en de verbreding en radicalisering van de tweede feministische golf was het echter ingewikkeld de onderlinge eenheid te bewaren. Als gevolg van onderlinge ruzies viel Dolle Mina uit elkaar. Veel mensen die actief waren geweest binnen Dolle Mina bleven zich echter inzetten voor de vrouwenbeweging, en de ideeën en acties van Dolle Mina blijven nieuwe feministen aanspreken.

Oral history, geschiedschrijving op basis van interviews, is sinds de vorige eeuw weer aan een opmars bezig. Historici hebben steeds meer

aandacht voor de persoonlijke informatie die interviews kunnen opleveren. Over het algemeen worden van interviews alleen geluidsopnamen gemaakt, en die zijn meestal niet toegankelijk voor een groter publiek. *Video history*, oral history met beeldmateriaal, is een relatief nieuwe stroming binnen de geschiedschrijving, er is nog weinig over gedacht en geschreven. Het idee is dat het beeldmateriaal iets toevoegt, maar wat en hoe is nog onduidelijk. Het Amsterdamse instituut voor vrouwengeschiedenis, Aletta, is bezig met een bijzonder *video history* project. Aan de hand van een aantal onderwerpen, zoals Dolle Mina, worden vrouwen (en een enkele man) geselecteerd die een belangrijke rol hebben gespeeld. Deze vrouwen worden geïnterviewd, en dit interview wordt ook op video opgenomen. Wat meteen opvalt aan de interviews, is dat ze een uniek en persoonlijk inkijkje bieden in het leven van de geïnterviewden. Ze vertellen over waarom ze betrokken raakten bij Dolle Mina, over frustratie en motivatie, en over de relatie tussen het eigen leven en geschiedenis-in-wording. Het is de bedoeling dat de video's via internet beschikbaar worden voor iedereen. Voor het Dolle Mina-project zijn een aantal hoofdrolspelers van Dolle Mina geïnterviewd. Aan de hand van deze interviews, en met behulp van aanvullende interviews en archiefmateriaal is de dvd *Dolle Mina: Lef om luidruchtig te veranderen* samengesteld.

De dvd schetst een prachtig beeld van de geschiedenis van de Dolle Mina-beweging in Nederland. In het begin wordt de situatie vóór de tweede feministische golf geschetst, waarin vrouwen bijna altijd automatisch huisvrouw worden, en weinig kansen en mogelijkheden hebben. Dit is een slimme zet, want veel mensen zijn al weer vergeten hoeveel impact de tweede golf gehad heeft, en hoeveel er inmiddels veranderd is. Aan de hand van de verhalen van enkele hoofdpersonen wordt geschetst hoe en waarom Dolle Mina werd opgericht, allerlei acties komen aan bod, en de persoonlijke motieven van een aantal deelnemers worden inzichtelijk gemaakt. Door middel van archiefmateriaal en interviews wordt het hele verhaal van Dolle Mina verteld, en deze methode maakt de film tegelijkertijd informatief en onderhoudend. Het grote verhaal wordt geschetst door middel van de persoonlijke ervaringen van verschillende Dolle Mina's. De dvd is toegankelijk voor een groot publiek, maar ook interessant voor historici die al meer van het on-

derwerp weten. De verhalen van de Dolle Mina's geven een persoonlijk beeld van de geschiedenis, een beeld dat je niet vaak in boeken vindt. ///

**De dvd is te bestellen bij Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis, via www.aletta.nu.
Dolle Mina: Lef om luidruchtig te veranderen.
Regie: Annegriet Wietsma. Geproduceerd in opdracht van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis, 2010, €10 (excl. verzendkosten).**

Noten:

¹ Deze aflevering werd 18 maart 2010 uitgezonden, en is ook te bekijken op <http://geschiedenis.vpro.nl/themasites/media-player/index.jsp?media=43237702&referrnr=43209178&portalnr=4158511&hostname=geschiedenis&mediatype=video&portalid=geschiedenis>. Voor deze aflevering zijn ook de interviews van Aletta gebruikt.

² Er is in feite maar één keer een korset verbrand, in januari 1970, bij het standbeeld van Wilhelmina Drucker in Amsterdam.

**Jasmijn van Mil studeert geschiedenis in Nijmegen en richt zich op gendergeschiedenis en oral history. Voor haar master-scriptie doet ze onderzoek naar de werking van video history, aan de hand van Dolle Mina. In het kader hiervan loopt ze stage bij Aletta.
Contact: jasmijnvanmil@gmail.com**

emigratie / immigratie

/ Els Flour /

Vanaf het midden van de 19de eeuw ontstonden er initiatieven om vrouwen en meisjes die zich op onbekend terrein waagden, te omkaderen. In grote steden zorgden damescomités voor de opvang en begeleiding van jonge vrouwen die naar de stad trokken op zoek naar werk. Met de *Union Internationale des Amis de la Jeune Filles* ontstond er in 1877 een Europees netwerk dat alleenreizende vrouwen opving in de grote stations. De *Young Women's Christian Association* (° ca. 1855, Londen) creëerde in een groeiend aantal landen ontmoetingsplaatsen en pensions voor meisjes en vrouwen. Maar ook bij grotere migratiestromen was er aandacht voor vrouwen en kinderen, en vaak speelden vrouwenorganisaties daarin een rol. Uit de collecties van het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis lichten we twee dossiers die daarvan getuigen.

Emigratie komt aan bod bij de *Service aux Emigrantes* (Dienst voor Emigrantes) die in 1921 werd opgericht binnen de Antwerpse Foyer van de *Young Women's Christian Association* (YWCA). De Antwerpse haven was in het interbellum nog steeds een belangrijk vertrekpunt voor Europese migranten op zoek naar een beter leven in Amerika. De dienst van de YWCA richtte zich tot specifiek tot de vrouwen en kinderen, meestal uit Oost-Europa, die in Antwerpen wachtten om te kunnen inschepen richting VS, Canada en steeds vaker ook Latijns-Amerika. Ze zorgde voor opvang, medische verzorging en

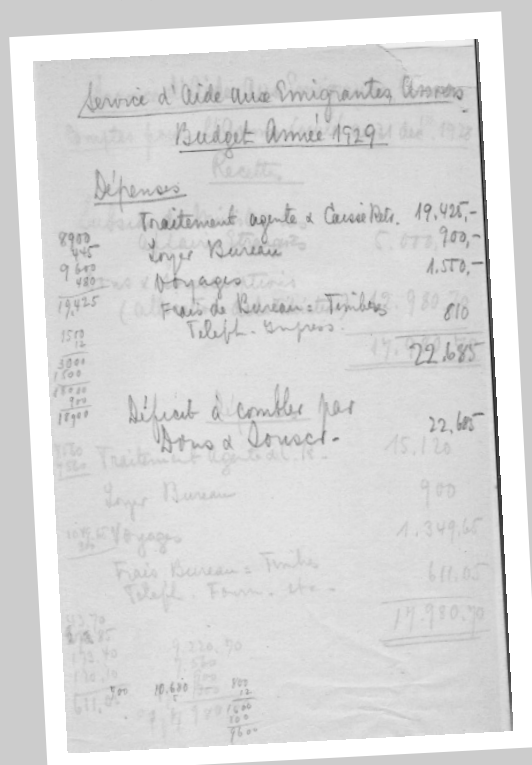

Twee vrouwen gaan het YWCA-pension in Brussel binnen (1940).

administratieve hulp. Op basis van het kleine dossier dat in het YWCA-archief over de dienst bewaard bleef, is het niet mogelijk om de werking ervan diepgaand te bestuderen. Wel beschreef Emma Wilkin, het aanspreekpunt van de dienst, in haar verslagen steeds enkele gevallen meer in detail. Het is niet duidelijk op welke basis ze selecteerde en hoe accuraat haar neerslag was, maar de verhalen zijn herkenbaar: afzetterij door mensenhandelaars, het zoeken naar de juiste weg (of naar achterpoortjes) in de ingewikkelde en steeds restrictievere procedures, problemen van gezinshereniging en van kinderen die noodgedwongen pas veel later konden vertrekken dan hun familie. Genderspecifieke problemen ook: vrouwen die de VS niet binnen mochten omdat ze uit de echt gescheiden waren of die moeilijkheden ondervonden omdat ze door hun huwelijk een dubbele of

een 'verkeerde' nationaliteit hadden verworven.

Een heel ander verhaal duikt op in het archief van *Solidarité*, een socio-culturele vrouwenorganisatie met liberaal signatuur. In 1956-1957 hielp deze organisatie bij de opvang van de Hongaren die hun land waren ontvlucht na het neerslaan van de opstand en het dossier bevat documenten over de geholpen personen en gezinnen. Heel wat (jonge) mannen kwamen alleen toe, maar even goed waren er koppels en gezinnen met kinderen. Terwijl Emma Wilkin van enkele van 'haar' mensen de verhalen neerschreef, ontbreekt in deze dossiers elke context. Enkele foto's, een identificatieformulier met vingerafdruk, soms wat briefwisseling over de zoektocht naar een woonst en werk of bewijzen van de aankoop van kledij en huisraad... het dramatische verhaal achter de aankomst van deze mensen blijft buiten beeld. ///

Het budget van de Dienst voor Emigrantes (1929): tot er begin jaren 1930 een kleine overheidssubsidie kwam, was de Dienst volledig afhankelijk van giften.

Els Flour is archivaris bij het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (Brussel) en onderzetter van de Vereniging voor Gendergeschiedenis. Contact: AVG, Middaglijnstraat 10, 1210 Brussel, telefoonnummer: 32 (0)2 229 38 31. E-mail: E.Flour@amazone.be.

Oproep voor deelname aan de Johanna W.A. Naberprijs 2011

Is jouw scriptie over vrouwen- en/of gendergeschiedenis €500 waard?

In het voorjaar van 2011 wordt voor de negende maal de **Johanna W.A. Naberprijs** uitgereikt voor de beste afstudeerscriptie (Master niveau, doctoraal scriptie of licentieverhandeling) op het gebied van vrouwen-/gendergeschiedenis. Deze prijs wordt uitgelooft door Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis, (voorheen het IIAV) en de Vereniging voor Genderschiedenis (VVG) met als doel het onderzoek op het gebied van vrouwen-/gendergeschiedenis te bevorderen. De prijsuitreiking vindt plaats tijdens de Algemene Ledenvergadering van de Vereniging voor Genderschiedenis (VVG) in april 2011.

Heb jij een scriptie geschreven op dit gebied? Dan roepen Aletta en de VVG je op mee te dingen naar deze prijs waar je €500 mee kunt verdienen. En de eer natuurlijk!

UITREIKING
VAN DE
JOHANNA W.A.
NABERPRIJS
VOOR VROUWEN-
GESCHIEDENIS
1 9 9 2

Programma:
DEUGD & ONDEUGD:
de redactie van het JAARBOEK
VOOR VROUWENGESCHIEDENIS
presenteert haar plannen voor een
Jaarboek "nieuwe stijl"

Forumdiscussie: Politiek en praktijk
van het feministisch redigeren

Uitreiking van de Johanna
W.A. Naberprijs 1992

Plaats:
Internationaal Instituut voor
Sociale Geschiedenis
Cruquiusweg 31, Amsterdam

Tijd:
Ontvangst: 12.30
Aanvang: 13.00
Toegang vrij

Organisatie:
Stichting Jaarboek
voor Vrouwengeschiedenis
Vereniging voor
Vrouwengeschiedenis
020-6246399

Z A T E R D A G
2 8 N O V E M B E R

Bron: Aletta, Instituut voor vrouwengeschiedenis

De prijs is genoemd naar Johanna Wilhelmina Antoinette Naber (1859-1941), schrijfster van talrijke historische studies en één van de oprichtsters van, het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (nu Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis) in 1935.

Voorwaarden voor deelname

Iedereen die aan een Nederlandse of Vlaamse universiteit of hogeschool een afstudeerscriptie op het gebied van vrouwen- en/of gendergeschiedenis heeft geschreven, komt in aanmerking voor deze prijs. Je hoeft geen historicus te zijn, als het onderwerp van de scriptie maar betrekking heeft op vrouwen-/gendergeschiedenis. Je scriptie moet afgerond zijn tussen 1 september 2009 en 1 december 2010.

De sluitingsdatum voor inzending van je scriptie met ingevuld deelnameformulier is 2 januari 2011

Een deelnameformulier en het reglement kun je opvragen bij de organisatie:

Aletta/ Johanna W.A. Naberprijs 2011,
Obioplein 4,
1094 RB Amsterdam
of via de websites
www.aletta.nu/aletta/content/45368/johanna_naberprijs en
www.vrouwengeschiedenis.nl

Meer informatie vind je op: www.aletta.nu en www.vrouwengeschiedenis.nl

Service / Nieuwe boeken

Service / Tentoonstelling

Sixties! - Bevrijdende kleuren

Het Museum voor het Kostuum en de Kant van de stad Brussel schetst het verloop van de vrouwelijke emancipatie aan de hand van zijn collecties. Tijdens de jaren 1960 bevrijdde de westerse vrouw zich in haar manier van kleden. Ze verwierf het recht om broeken te dragen, waardoor ze niet langer de benen hoefde te kruisen, grote stappen kon zetten en zich complexloos in knusse canapés kon nestelen. Voortaan kon ze ook knieën en dijen tonen in veelkleurige party's. Deze vrijheidsdrang is misschien wel de meest zichtbare uiting van een onomkeerbare trend in de evolutie van de positie van de vrouw in onze samenleving.

Datum: t.e.m. 31 december 2010.

Waar: Violetstraat 12, 1000 Brussel

Informatie: <http://musea.brussel.be>

Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis Gender en gekte

In de negentiende eeuw leken sommige vrouwen waanzinnig te worden door een gebrek aan gedragsvrijheid. Van de universele remedie tegen gekte in die dagen, een rustkuur, werden zij niet altijd beter. Eind twintigste eeuw lijken sommige vrouwen juist te bezwijken onder de last van de vrijheid. Het beeld bestaat dat de eisen die de post-feministische samenleving hen oplegt om carrière te maken, er prachtig uit te zien en een flitsend sociaal leven te leiden hen te veel wordt, met nieuwe ziektebeelden als burn-out tot gevolg.

Gender en gekte, hoe verhouden deze twee grootheden zich tot elkaar? Dit dertigste Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis biedt een historisch perspectief op prangende vragen als waarom sommige ziektes, zoals het borderlinesyndroom, vooral vrouwen treffen en verslaving vooral mannen bij voorkomt, over continuïteiten en discontinuïteiten in de geschiedenis van psychiatrische stoornissen en waarom syndromen als histerie tijdsgebonden fenomenen waren.

Amsterdam University Press, 2010, €19

Reggie Baay

Portret van een oermoeder

Voor *Portret van een oermoeder* verzamelde Reggie Baay vele unieke foto's waarop de koloniale samenleving in Indië vanuit het bijzondere perspectief van het concubinaat (het ongehuwd samenwonen van Nederlandse man en inheemse vrouw) wordt getoond. De levensverhalen van de vrouwen en hun verwanten worden geschetst in series met elkaar samenhangende foto's, vergezeld van korte levensbeschrijvingen. Zo ontstaan persoonlijke verhalen die de lezer kan volgen en 'meeleven'.

Hierdoor komt niet alleen de figuur van de njai tot leven, maar ook de Europese man die in de koloniale wereld werd met haar samenleefde, en zien we de kinderen die uit hun relatie werden geboren. *Portret van een oermoeder* kan

worden beschouwd als een aanvulling op het eerder verschenen *De njai. Het concubinaat in Nederlands-Indië*. Het is daarnaast een waardevol historisch document omdat hier voor het eerst de onbekende wereld van het koloniale concubinaat letterlijk in beeld wordt gebracht. De vele historische foto's van de Indische oermoeder zijn nooit eerder gepubliceerd en zouden anders wellicht voor het nageslacht verloren zijn gegaan. Ook bevat het boek een korte geschiedenis van de fotografie in Nederlands-Indië.

Athenaeum, 2010, €24,95

Ad van Liempt

Selma. De vrouw die Sobibor overleefde.

Selma Wijnberg (Groningen, 1922) is een van de zeer weinigen die Sobibor overleefde. Dat was ook helemaal niet de bedoeling van de nazis. Sobibor was een vernietigingskamp, dat niemand mocht overleven, zodat na de oorlog nooit iemand zou kunnen getuigen over de massamoord die daar werd gepleegd. Die opzet mislukte. In Sobibor brak in oktober 1943 een opstand uit, waardoor enkele honderden Joodse gevangenen het kamp konden ontvluchten. Onder hen Selma Wijnberg en haar Poolse vriend Chaim Engel. Ze bleven uit handen van de nazis en doken onder in het uiterst vijandige Polen. Beiden overleefden de oorlog, en emigreerden uiteindelijk naar de Verenigde Staten. Journalist/schrijver Ad van Liempt zocht Selma Wijnberg op en schreef het aangrijpende verhaal over haar periode in Sobibor, over haar onderduik en haar leven daarna. Als bijlage is het dagboek opgenomen dat Selma schreef over haar periode op de zolder van een Poolse varkensschuur.

Verba, 2010, €16,95

Jan Banning en Hilde Janssen Troostmeisjes/Comfort Women

Dit fotoboek op groot formaat van de Indische fotograaf Jan Banning bevat achttien portretten van Indonesische vrouwen die tijdens de tweede wereldoorlog tot prostitutie gedwongen werden door het Japanse leger. De indringende portretten worden afgewisseld met reproducties van Japanse oorlogspropaganda posters. Achterin het boek staan heel kort de lotgevallen van de vrouwen beschreven. N.a.v. de voorbije tentoonstelling in Rotterdam.

Ef en ef in boeken, 2010, €25